

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynli Ceyhun Xalıq

“İqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadə məsələləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060410 “Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi”

İxtisaslaşma:

“Dövlət strukturlarında menecment”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.d.Prof. H.S.Həsənov

i.e.d.Prof. H.S.Həsənov

“Menecment”

Kafedrasının müdiri

i.e.d.prof. K.A.Şahbazov

BAKI - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN NƏZƏRİ-METODODOLOJİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI	
1.1. Dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin əsas istiqamətləri.....	6
1.2. Dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsinin əsas təsir vasitələri.....	11
1.3. Dövlət idarəetmə fəaliyyətinin təşkilati strukturu.....	15
II FƏSİL. DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ İQTİSADİYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİK METODLARI	
2.1 İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşma mexanizmi.....	20
2.2 İqtisadiyyatın tənzimlənməsi metod və formalarına olan tələbləri, birbasa və dolayı metodları.....	26
2.3. İqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadənin qaşılıqlı müqayisəsi.....	33
III FƏSİL. İQTİSADİYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİK METODLARINDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TƏKMİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.	
3.1 Azərbaycanca dövlət idarəçiliyində dünya təcrübəsindən istifadə imkanları.....	45
3.2 Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin mükəmməl sisteminin yaradılması xüsusiyyətləri.....	52
3.3 Azərbaycanca dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması yolları.....	60
NƏTİCƏ	65
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dövlət xüsusi ictimai təşkilatdır və ibtidai işləri idarə etməklə daim məşğul olan xüsusi orqanlardan ibarətdir. Dövlət cəmiyyətin elə siyasi təşkilatıdır ki, o öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir. Bunun üçün də xüsusi idarəetmə aparatı vardır. Bu aparat hamı üçün məcburi göstərişlər verir. İdarəetmə - onun strukturunun bütövlüyünü saxlayan müxtəlif təbiətli sistemlərin xarakteridir. Bu mənada idarəetmə effektiv bürokratiyada yüksək səviyyədədir, çünki bu, idarəetmənin məqsədləri ilə bağlı suallar yarada bilməz və onların çoxsaylı hüquqi qaydaları və onların nailiyyətlərinin obyektiv nəticələrinə dair bir çox institusional tədbirlər vasitəsilə idarəetmə nəzəriyyəsinin yaradılmasına imkan verir. İdarəetməni izah edərkən, fəaliyyət və ya münasibətlər vasitəsilə belə məntiqi strukturda çox əsaslanmış nəticə çıxır. Elementlər və onların qarşılıqlı əlaqələri rəsmən yeni bir sistem yaradır. Mövcud elementlər və bu elementlərin tarixi əlaqəsi hər bir cəmiyyətdə fərqli olduğunda iqtisadiyyatda tətbiq edilən dövlət idarəçilik metodları da bir-birindən fərqlənir. Məhz bu səbəbdən günümüzdə bu mövzu xüsusi aktuallıq təşkil edir.

Dövlət idarəçiliyi dövlət və ictimai sferanın davamlı olaraq işlənməsi və ictimaiyyətin ortaq ehtiyaclarını ödəmək üçün malların və xidmətlərin istehsalının xalqa təqdim edilməsi sistemidir. Funksional bir konsepsiya olaraq, dövlət idarəçiliyi qanunların, ümumi qaydaların və dövlət siyasəti qərarlarının tətbiq edilməsi prosesidir. Struktur konsepsiyası olaraq isə dövlət idarəçiliyi dövlətin təşkilati strukturunu ifadə edir. Beləliklə, dövlət idarəçiliyinin bir-biri ilə bağlı xüsusi məqsədləri olduğu deyilə bilər.

Dövlət anlayışı kompleks və çox yönlüdür. Bu, ən yüksək orqanların strukturunu, hakimiyyətin əsas istiqamətlərini və hakimiyyətin təşkilati üsullarını əks etdirən dövlətin daxili strukturu ola bilər. Cəmiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqə prosesində birinci planda onun xarakteridir. Bu xüsusiyyətləri təsvir etmək üçün "dövlət funksiyaları", "dövlət quruluşu", "dövlət mexanizmi" kimi

konsepsiyalardan istifadə olunur. Bunlardan biri başqalarından tamamilə fərqlənir. Dövlət idarəsinin təşkilinin ənənəvi tərifini subyektin strukturunun təqdimatı ilə məhdudlaşır, yəni dövlət orqanlarının və ya funksional alt sistemin fəaliyyətini əhatə edir. Dövlət öz həyatında insanların xüsusi məqsədlərinə, ehtiyaclarına, maraqlarına əsaslanır və adətən onların maraqlarına yönəlir.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt. Elmi işin predmetini dövlət idarəçilik metodlarından istifadə zamanı yaranan idarəetmə münasibətləri təşkil edir. Obyektini isə ölkəmizdə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və sferalarının idarəetmə meşamizmi təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarının tərkibini dəqiqləşdirmək və onlardan istifadə məsələlərini və araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılar olaraq müəyyənənleşmişdir:

- dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti və dövlətin iqtisadiyyatda müdaxiləsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənleşməsi,
- dövlətin iqtisadiyyatı idarəetmə və təsir vasitələrinin sistemleşdirilməsi,
- dövlət idarəetmə fəaliyyətinin təşkilati strukturunun verilməsi,
- iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşma mexanizminin göstərilməsi,
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi metod və formalarına olan tələbləri, birbasa və dolaylı metodları ayrılması,
- iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadəsinin dünya təcrübəsi və Azərbaycanla qəşılıqlı müqayisəsinin aparılması,
- Azərbaycanda dövlət idarəçilik metodlarının dünya təcrübəsindən istifadə imkanlarının müəyyənleşməsi,
- dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin rolunun vurğulanması,
- Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və onun səmərəliliyinin təkmilleşdirilməsi yollarının tapılması.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları Azərbaycanlı və xarici müəlliflərin dövlət idarəçiliyi və iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodları haqqında tədqiqatları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası; Azərbaycan Respublikasının müxtəlif Qanunları; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları; xarici ölkələr, yerli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırma nəticələri və elmi-praktiki konfrans materialları təşkil edir. Tədqiqatın metodu kimi induksiya və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi dövlət idarəçilik metodlarının müasir şəraitdə əhəmiyyəti və istifadə mexanizmləri dəqiqləşdirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- Dövlətin iqtisadiyyata əsas təsir vasitələrinin yeri və rolu əsaslandırılmışdır;
- İqtisadiyyatın idarə edilməsinin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir;
- Hüquqi metodlardan istifadə yolları üzə çıxarılmışdır;
- Dövlət idarəçilik metodlarından istifadənin qaşılıqlı müqayisəsi verilmişdir;
- Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması yolları müyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadə problemləri çərçivəsində istifadə edilən alətləri, mexanizmləri sistemləşdirərək ölkə iqtisadiyyatının risklərdən, xarici təsirlərdən qorunması, müxtəlif iqtisadi sahələrdə stabilliyin təmin edilməsi üçün zəruri addımların və ya mexanizmlərin göstərilməsindən ibarətdir.

I FƏSİL

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN NƏZƏRİ-METODODOLOJİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

1.1. Dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin əsas istiqamətləri

Tarixi olaraq, elmi ədəbiyyatlarda idarəetmə müxtəlif baxımdan tədqiq edilmiş və məzmun müxtəlif kontekstlərdə formalaşmışdır. Əslində hüquqda idarəetmə “fəaliyyət” termini ilə xarakterizə olunur. Bu cür fəaliyyətlərin mənası, qanunauyğun olduğu təqdirdə, idarəetmə istiqamətində olduğu kimi, qanuni hərəkətlərin təsiri, icra və təşkilati tədbirləri ilə bağlıdır.

Dövlət xüsusi ictimai təşkilatdır və ibtidai işləri idarə etməklə daim məşğul olan xüsusi orqanlardan ibarətdir. Dövlət cəmiyyətin elə siyasi təşkilatıdır ki, o öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir. Bunun üçün də xüsusi idarəetmə aparatı vardır. Bu aparat hamı üçün məcburi göstərişlər verir [4, s.10].

İdarəetmə - onun strukturunun bütövlüyünü saxlayan müxtəlif təbiətli sistemlərin xarakteridir. Bu mənada idarəetmə effektiv bürokratiyada yüksək səviyyədədir, çünki bu, idarəetmənin məqsədləri ilə bağlı suallar yarada bilməz və onların çoxsaylı hüquqi qaydaları və onların nailiyyətlərinin obyektiv nəticələrinə dair bir çox institusional tədbirlər vasitəsilə idarəetmə nəzəriyyəsinin yaradılmasına imkan verir. İdarəetməni izah edərkən, fəaliyyət və ya münasibətlər vasitəsilə belə məntiqi strukturda çox əsaslanmış nəticə çıxır. Elementlər və onların qarşılıqlı əlaqələri rəsmən yeni bir sistem yaradır.

Dövlət idarəçiliyi dövlət və ictimai sferanın davamlı olaraq işlənməsi və ictimaiyyətin ortaq ehtiyaclarını ödəmək üçün malların və xidmətlərin istehsalının xalqa təqdim edilməsi sistemidir. Funksional bir konsepsiya olaraq, dövlət idarəçiliyi qanunların, ümumi qaydaların və dövlət siyasəti qərarlarının tətbiq edilməsi prosesidir. Struktur konsepsiyası olaraq isə dövlət idarəçiliyi dövlətin təşkilati strukturunu ifadə edir. Beləliklə, dövlət idarəçiliyinin bir-biri ilə bağlı iki məqsədi

olduğu deyilə bilər. Dövlət idarəçiliyinin ilk məqsədi təşkilatlarda çalışan şəxslərin necə işlədiyini və davranışlarını müəyyən etmək, təşkilat və onun üzvləri arasında münasibətlərin ahəngdar olması üçün nə edəcəyinə dair təkliflər verməkdir [23, s.8 s.). İkinci məqsəd idarəetmə ilə bağlı üsullar sağlam prinsiplərə əsaslanmaqdır [24, s.33].

Dövlət idarəçiliyini klassik və yeni dövlət idarəçiliyi olmaqla iki istiqamətdə sistemləşdirmək olar.

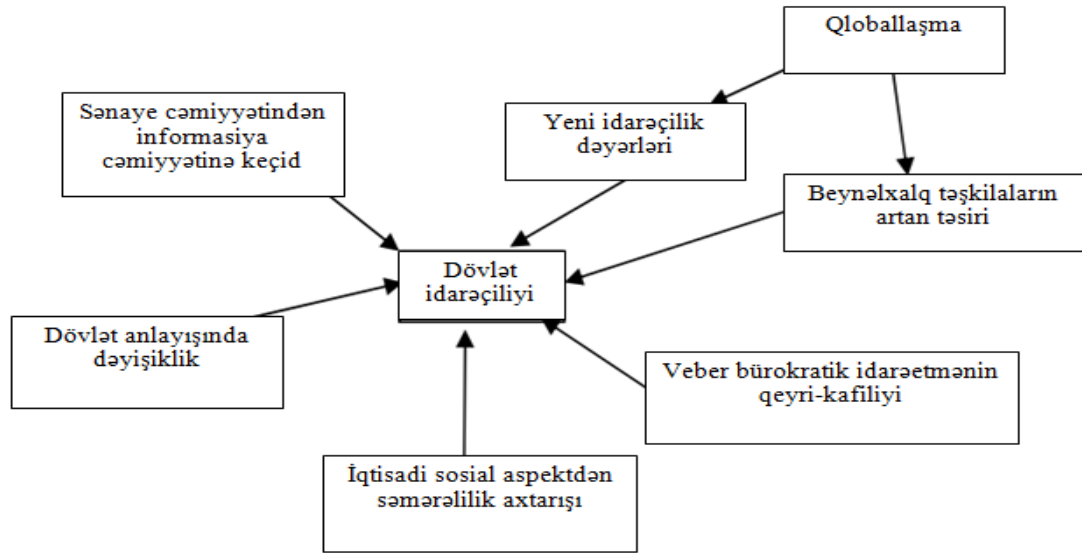
Cədvəl 1. Klassik dövlət idarəçiliyi ilə yeni dövlət idarəçiliyinin müqayisəsi

	Klassik dövlət idarəçiliyi	Yeni dövlət idarəçiliyi
Struktur	-Veberin bürokratik sistemi -yüksək qayda-qanun -sərt iyerarxiya -mərkəziyyətçilik	-dar mərkəz -geniş üfiqi mühit -desentralizasiya -elastik iyerarxiya
Sistem	-mərkəzin bir neçə orqan tərəfindən apardığı detaylı nəzarət -nəzarətdə maliyyə və hüquqi prinsiplər -bürokratiya və siyasət mərkəzli -xidmətdə kəmiyyət -bürokratik idarəetmə tipi	-performans məqsədləri -xərclər -qrup və vəzifə anlayışı -bazar sisteminin nəzarəti -nəticələr (<i>outputs</i>) -müşəri-vətəndaş mərkəzli -ictimai xidmətlərdə keyfiyyət -administrator-sahibkar tipli idarəetmə
Dövlətin fəaliyyət sahəsi	-dövlət ən böyük ictimai mal və xidmət istehsalçısı	-minimal dövlət

Mənbə: Mark Robinson, From Old Public Administration to the New Public Service: Implications for Public Sector Reform in Developing Countries, UNDP, 2015; Bilal Eryılmaz, Kamu yönetimi, 2002, s.24

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi dövlət idarəçiliyi əsas iki dövrə ayrılır. Klassik dövlət idarəçiliyi konsepsiyası zamanla dəyişmiş və öz yerini yeni dövlət idarəçiliyi anlayışına buraxmışdır. Yeni dövlət idarəçiliyi konsepsiyası, iqtisadiyyatın və ya bazar şərtlərinin prioritetlərinə əsaslanır və burada dövlətin rolunun tənzimləmə olduğu görünür [25].

Dövlət idarəçiliyinin dəyişim və yenilənmə tendensiyasına təsir edən bir çox faktorlar vardır. Bu tendensiya və faktorlar Şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. Dövlət idarəçiliyində dəyişim dinamikası

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi dövlət idarəçiliyinin dəyişməsində əsas dinamiklər sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə ya da modernizmdən postmodernizmə keçid, qloballaşan dünyada yeni idarəetmə dəyərlərinin yaranması, Veber bürokratik idarəetmə modelinin zəifləməsi və ya bu istiqamətdə tələblərin artması, həmçinin iqtisadi və sosial problemlərə bağlı olaraq məhsuldarlığı artırma zərurəti və s. kimi sıralana bilər.

Beləliklə qeyd edilə bilər ki, iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi siyasətinin qarşılıqlı təsiri xarici mühitin, əlavə vəziyyətin, prosesin: dünyada qloballaşma və siyasi proseslərin təsiriylə müəyyən olunmuşdur. Bu qurumlar

arasındakı əlaqəni təhlil edərkən, dövlət bazara yönəldilir. Bu, bazarın çatışmazlıqlarını düzəltmək zərurətdir və bazarın uğur qazanması çox çətinidir.

Nəzarət prosesinə dövlətin hədəf formalaşdırması, strategiyanı yaxşılaşdırmaq və alternativ həllərin böyük bir hissəsindən ən uyğun variantın seçilməsi, iqtisadi siyasətin həyata keçməsi, iqtisadi siyasətin həyata keçməsi müəyyən edilmiş maliyyə və pul siyasəti mexanizmləri vasitəsilə həyata keçməsi və s. daxildir.

Çox geniş spektr içərisində olan ictimai hadisələr, müxtəlif sahələrdə ən müasir təcrübə yaradılmasına gətirib çıxardı. Hökumətin bazar mexanizminə təsirinin ümumi parametrləri barədə danışarkən qarşılıqlı təsirləri əks etdirən məsələləri nəzərdən keçirək. İlk olaraq, bazarın dövlətə təsiridir. İqtisadçılar əvvəlcə bazar özünü tənzimləməyi düşünürlər. Lakin, son on il ərzində ən son texnologiya bazarı üzrə genişlənən bazar genişləndirilməsi bu aspektləri çox ətraflı şəkildə şərh etmişdir. İkincisi, bazar və dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlili bəzi struktur elementləri nəzərə almalıdır. Onlar həmçinin bazar iqtisadiyyatına hökumətin təsirini təhlil etmək üçün istifadə olunurlar.

Ümumiyyətlə, bazar və dövlət arasındakı qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edərkən, bu qurumun dövlət qurumundan daha dəqiq bir quruluşa malik olduğunu düşünmək lazımdır. İkili xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən öz-özünə meydana gəlmə, digər tərəfdən iyerarxiya, güclü institusional qabiliyyət. Bazar gücünün bir çox aspektləri iqtisadçıları iqtisadi qurumlara və dövlətə müxtəlif formalarda təsir göstərməyə çalışır.

P.Samuelson və V.Nordxaus göstərirlər ki, «Dövlətin rolunu müzakirə etməklə deyə bilərik ki, ümumiyyətlə o fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. Bəs onun konkret funksiyaları nədən ibarətdir? Bunlar üçdür: səmərəlilik, ədalətlik, sabitlik. Səmərəlilik funksiyası dedikdə nəzərdə tutulur ki, dövlətin bazarın inhisar kimi «səhvini» düzəldir. Dövlətin ədalətlik proqramı kasıbların və miskinlərin (dilançilərin) xeyrinə gəlirləri yenidən bölür. Sabitlik siyasəti nəticəsində işgüzar tsiklin qalxıb – enməsi, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsi, İqtisadi artım tənzim edilir» [4, s.15].

Bütün sahələrdə dövlətin iqtisadi siyasəti dövlət orqanlarının qanuniliyinə nail olmaq. Bəzən ölkədə siyasi qüvvələrin təsiri altında siyasi qərarların qəbul edilməsi və hökumət hakimiyyəti, mədəni səviyyə, imperializm kimi ən yaxşı siyasi alternativlərin yaradılması iqtisadi siyasətin nəzəri və metodoloji əsaslarını təhlil etmək zərurətini yaradır. Yəni, siyasətin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti çox şaxəli olmalıdır, amma onun formalaşması və həyata keçirilməsi ilə bağlı qərarları dövlət orqanlarının funksiyaları və funksiyalarından asılı olmamalıdır, lakin bu funksiyalarla əlaqəli olmalıdır. Eyni zamanda, iqtisadi siyasət dövlət tərəfindən dövlətin resurslarından istifadə edərək iqtisadiyyatı idarə etmək və tənzimləmək üçün istifadə edilə biləcək konsepsiya və tədbirlər sistemini əks etdirir. Siyasətlə iqtisadiyyat arasındakı əlaqələrin təhlili institutsünaslar və liberallar tərəfindən fərqlənir. Amerika institusional məktəbinin konsepsiyalarından biri ictimai seçim nəzəriyyəsidir. Almaniyada ordoliberal məktəbin davamçıları, seçki sistemində deyil, dövlət məqsədlərinin həllində siyasət və iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni təhlil edirlər. İşsizliklə inflyasiya arasındakı böhranın daha ətraflı təhlili göstərir ki, məşğulluq səviyyəsinin nə qədər yüksək olursa ümumi gəlir o qədər yüksək olur. Bu, öz növbəsində, ümumi tələbatın artması ilə daha yüksək qiymətlərə gətirib çıxarır. Malların və xidmətlərin istehsalı artmaqdadır, lakin iqtisadi artım dövründə əmək haqqının səviyyəsi istehsalın mütləq artımından artıq ola bilər.

İnflyasiyanın möhkəmlənməsi, istehsalın konyuktur böhranını yarada bilər, bu da məşğulluğun azalmasına səbəb olur. Bu iki alternativ arasında seçim erkən dövlət məhsuldarlığının təməlindən gəlir: Birincisi, problemin ölkənin iqtisadiyyatına daha çox zərər verdiyini həll etmək lazımdır. Başqa sözlə, iqtisadi siyasət modelini yaradarkən, məqsədlərin tarazlığını balanslaşdırmaq vacibdir. Ümumi qayda olaraq, bu yalnız razılaşma əldə edilməsi ilə mümkündür. Müasir iqtisadiyyatdakı işsizlik və inflyasiya kimi problemin aradan qaldırılması hökumətin nəzarəti ilə baş verir.

Təcrübə bir problemi həll edərkən digər problemin dərinləşməsinin qaçılmaz olduğunu göstərir. Eyni zamanda, iqtisadi siyasətdə daxili balans maksimum məşğulluq əldə etmək və minimum inflyasiyanı təmin etməkdir. Məşğulluq

səviyyəsini artırmaq üçün dövlət büdcəsindən aşağı faizli kreditlər ayırır və bu inflyasiyanın artmasına səbəb olur. İnflyasiyanın aşağı olması üçün bank faizlərinin artmasında özlüyündə məşğulluğun zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəblə hökumət, hədəfləri aşmaq üçün qısa müddətli olaraq fiskal və monotor siyasətlər istifadə edir. Tarazlıq tədiyə balansının sıfır əmsalını əldə etməkdir. Dövlət buna valyuta və pul-kredit siyasəti ilə nail olur. Dövlət milli valyutanın məzənnəsini, bank faiz dərəcəsini dəyişir və idxal və ixraca təsir göstərir. Buna baxmayaraq, milli istehsalçıların maraqlarının gözləntiləri vacib bir şərt deyilsə, milli istehsal səviyyəsini və əmək haqqı səviyyəsini də əhatə edən iqtisadi artım digər ölkələrlə (inflyasiya daxil olmaqla) əlaqələndirilə bilər. Buna görə, valyuta, pul-kredit və büdcə siyasətini tətbiq edərkən hədəflər arasında bir uzlaşma gözlənilir. İqtisadi siyasətin məqsədlərinə xarici və daxili amillər təsir edir. O dövrdə iqtisadi siyasəti inkişaf etdirən və həyata keçirən və müəyyən bir vəziyyətdə hərəkət edən orqanların qərarlarını təhlil edən normativ və müsbət iqtisadi siyasəti ayırırlar. İqtisadi siyasət, dövlətin hər hansı bir iqtisadi sığrayışa necə təsir etdiyini araşdırır. Nərmativ iqtisadi siyasət dövlət orqanlarının hər hansı bir iqtisadi prəsəsdə necə hərəkət etmələrini öyrənir. Müsbət iqtisadi siyasət, dövlət qurumlarının vəziyyətdən yaranan şərtlərdə necə davranacağını öyrənir. Bəzi hallarda, yanlış yazılmış iqtisadi siyasətlərin aradan qaldırılması və ya hakimiyyət orqanlarının mövqelərini dəyişdirmək və ya hökumət strukturunu dəyişdirmək üçün bir vasitə kimi yarana bilər. Makroiqtisadi işlər zamanı yüksək elmi abstraktlara baxmayaraq, müsbət və tənzimləyici yanaşmaların koordinasiyası dövlət iqtisadiyyatı siyasətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, iqtisadi siyasətin formalaşması və qurulmasının məqsədi diqqət mərkəzindədir.

1.2. Dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsinin əsas təsir vasitələri

İdarəetmə sənəti əsasən dövlətin əlaməti kimi məcburetmə- heç kim dövlət nəzarətindən kənar dövlət hakimiyyətinə tabe olmaması haqqında özbaşına qərar qəbul edə bilməz, zor tətbiq etmək hüququ – dövlətin xüsusi zor orqanları vardır və

qanunu nəzərdə tutduğu hallarda o onlara əl atır, suverenlik, müəyyən bir sahədə ali hakimiyyəti nəzərdə tutur, hər bir şəxs üçün hər təşkilat və təşkilat üçün tələb olunan hakimiyyət dövlətə məxsusdur, ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyətində yaşayan hər kəs məxsusdur, dövlət qaydaları və qaydaları çərçivəsində işləyir, vətəndaşlardan vergi və toplamaq hüququ, azad təhsil dövlətin suverenliyinin göstəricisi kimi digər dövlətlərin və digər qurumlardan asılı olmayaraq müstəqilliyin və daxili və xarici funksiyalarının yerinə yetirilməsidir, dövlət xüsusi bir dövlət quruluşudur və daim əsas işlərlə məşğul olan ixtisaslaşmış qurumlardan ibarətdir kimi xüsusiyyətlərinə malik olduğunu göstərir.

Buna baxmayaraq, daha böyük miqyaslı ilk böyük dövlətlərin əsas fəaliyyət istiqamətləri qanunvericilik, məhkəmə, nəzarət və nəzarət funksiyalarının təşkilatçıları olan yaxşı idarəetmə sahələrinin əsas fəaliyyət sahələridir. Dövlət idarəçiliyi idarə olunan aktivlərə daha aktiv və konkret təsir göstərir. Dövlətin hər bir funksiyası təhlil edilən, proqnozlaşdırılan, təşkil edilmiş, nəzarət edilən və təşviq edilmiş obyektlərə təsir göstərən konkret dövlət orqanları və orqanlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı bölmələrə bölünə bilər.

Dövlət idarəetməsi ilə bağlı anlayı geniş və dar mənada aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Dövlət idarəetməsi - geniş mənada dövlətin cəmiyyət daxilində təşkilatı-nizamlayıcı, habelə xidməti funksiyalarının həyata keçməsi üzrə fəaliyyətdir, yəni dövlətdə qanunverici, icraedici, məhkəmə, həmçinin digər hakimiyyət üzrə səlahiyyətlərin həyata keçməsidir.
- Dövlət idarəetməsi – dar baxımdan icra hakimiyyətinin reallaşması ilə bağlı icra hakimiyyəti orqanlarında icraedici və ya sərəncamverici fəaliyyəti, başqa bir ifadə ilə inzibati fəaliyyəti əhatə edir.

Dövlət idarəetməsində subyektlər aşağıdakı təşkilatlardır:

I. Dövlətin orqanları

- Qanunverici hakimiyyətinin orqanları
- Məhkəmə hakimiyyətinin orqanları

- İcra hakimiyyətinin orqanları

II. Yerli özünüidarəetmənin orqanları

II. Müvafiq səlahiyyətlərə malik olan qeyri-hökumət təşkilatlarının orqanları (21)

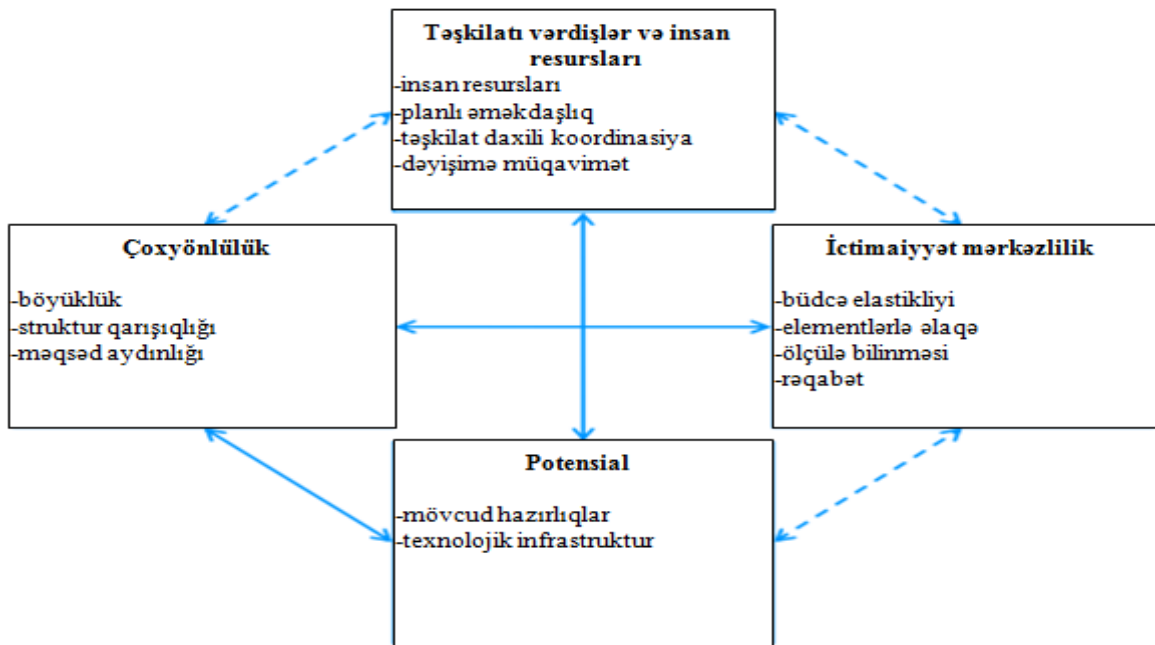
Dövlətin maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətində geniş istifadə olunmaqdadır. Maliyyə nəzarətinin funksiyası istehsalçıların gəliri və gəlirləri baxımından ifadə edilir. Vergi qanunvericiliyinə görə, bu gəlirlərdən bəziləri sosial və digər sosial ehtiyacları ödəmək üçün dövlət büdcəsinə daxil edilir. Dövlət vergi xərclərinin düzgünlüyünə nəzarət edir. Dövlət əhalinin ehtiyaclarını nəzərə alaraq və onların istedadlarına, təhsilinə və peşəsinə görə işləməyə imkan verən, əhalinin tam və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verən bir sıra elmi, texniki, iqtisadi və sosial tədbirlər həyata keçirir. Qarışıq iqtisadiyyata görə maddi faydaların paylanması istehsalçı və istehlakçılar arasında qeyri-bərabər paylanır. Burada bazar və kommərsiya prinsipləri inkişaf edir. Qarışıq iqtisadiyyat, ölkədə olan əhali, yoxsul və yoxsulların ehtiyacları dövlət tərəfindən sosial müdafiəsi təmin edilir. Dövlətin quruculuğunun inkişafı kasıbların sosial müdafiəsini təmin etmək üçün ayrılan vəsaitlərin tədricən artmasına səbəb olur. Hökumət tərəfindən idarə olunan idarəetmə vasitələri tez-tez tənzimlənmə vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dünyanın bəzi dövlətlərinin, məsələn ABŞ-ın xüsusi maliyyə üzrə nəzarət orqanı qismində, prezidentin təyin etmiş olduğu və yalnızca Konqresdə hər iki palatasında qərar olaraq qəbul edilərək azad edilə bilən baş nəzarətçi tərəfindən rəhbərlik edilən Baş Hesabat İdarəsi vardır. Fransanın mərkəzi yerində və həmçinin də bölgələrində Hesabat Palatası; İngiltərədəysə Maliyyə Nazirliyi ilə birlikdə Nəzarətçi və Auditor İdarəsi fəaliyyət göstərir [4, s.23].

Günümüzdə yeni dövlət idarəçiliyində istifadə edilən əsas metodlardan digəri performans (nəticələrə görə hesabverəbilmə) qiymətləndirilməsi və stratejik planlamadır. Burada məsuliyyət klassik bürokratiyada olduğu kimi mərkəzi bir nöqtə görülmür. Əsas olaraq, rəhbərlər təşkilatın idarə olunması üçün lazımi sərəştəyə malik olmalıdırlar və ölçülməsi mümkün olan nəticələr üçün məsuliyyət daşımalıdırlar. Performans əsaslı idarəetmə (performance-based management) anlayışında

gözlənilən nəticələr üzrə qərarların müəyyən edilməsi, ölçülməsi, hesablanması və qəbul edilməsi üçün proseslər və vəzifələr əvvəlcədən müəyyənləşir. Bu mənada **performans əsaslı idarəetmə** və ya proqram məqsədlərinə nail olmaq üçün ölçülə bilən “inkışafa”ın təmini resursların və informasiyanın məqsədli istifadəsi kimi müəyyən edilə bilər [28, s.291].

Dövlət idarəçiliyində istifadə edilən digər yontəmlərdən biri stratejik planlamadır. Stratejik planlamada isə bir təşkilatın nəyi nə üçün etdiyinə rəhbərlik edəcək və onu formalaşdıracaq əsas qərar və fəaliyyətləri aparmaq üçün aparılan məqsədli addımları özündə ehtiva edib, performans əsaslı bir vasitədir. Burada dörd əsas ünsür; təşkilatın missiyası, bu missiyanı necə həyata keçirəcəyi (stratejiləri), fəaliyyətlərin detaylı planları (büdcə) və məqsədlər istiqamətində hərəkət edilib edilmədiyinin müəyyənələşməsinə (nəzarət və ölçüm) xüsusi diqqət ayrılır (29, 176 s.). Stratejik planlama təşkilat içində daha sistemli və məqsədyönlü fəaliyyəti təşviq edəcək, həmçinin nəticədə məhsuldarlığı, effektivliyi və qənaəti artıracaqdır [30, s.401].

— Pozitif yönlü ilişki

----- Negativ yönlü ilişki

Şəkil 2. Stratejik idarəetmənin təsir vasitələri

Ümumiyyətlə, iqtisadi sistemin transformasiyası ilə əlaqədar olaraq çoxmülkiyyətçiliklə xarakterizə olunan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu da dəyişərək yeni metod və formada fəaliyyəti zəruriyyətə çevrilir.

Dövlət iqtisadiyyatının tənzimlənməsində stabilləşdirmə, sosial kompensasiya ilə bərabər nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn müxtəlif normativlər və standartlar müəyyənləşdirərək onların yerinə yetirilməsinə və ya vergi növləri və dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyətləri tənzimləyir, büdcə gəlirinin əldə olunmasına və xərclərin düzgün bölünməsinə nəzarət edir.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə yerli xüsusiyyət və iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmaqla, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində müxtəlif metod və formalar tətbiq olunur.

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Bu metodlar aşağıdakılardır:

1. Struktur və riyazi modelləşdirmə metodu
2. İqtisadi göstəricilərə əsaslanan balanslaşdırma metodu
3. Məqsədli sosial-iqtisadi inkişaf metodu
4. Sosial-iqtisadi inkişafın optimallaşdırılması metodu
5. Sahələrarası balanslaşdırma metodu
6. Regionlararası balanslaşdırma metodu.

1.3.Dövlət idarəetmə fəaliyyətinin təşkilati strukturu

Dövlət bütövlükdə idarəetmənin subyektidir, lakin bu, bütün orqanların, ictimai qurumların və qurumların nəzarətində olmasını nəzərdə tutmur. Dövlət idarəetmə orqan strukturu müəyyən bir kontekstdə olan insanlar arasında möhkəm bir əlaqələr qurur və dövlətin təsirini idarəetmənin həyatını genişləndirmək üçün digər ictimai vasitələrlə həyata keçirir. Sistemin tərkib hissəsi kimi dövlət idarəetməsinin

təşkilati strukturu dövlət mərkəzli tədbirlərin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan dövlət orqanıdır.

Müxtəlif dövlət qurumları vardır. Funksional qurumlar - dövlətin müəyyən funksiyalarını yerinə yetirən qurumlardır. Hüquqi qurumlar dövlətin səhiyyəli qurumlarıdır. Sosioloji qurumlar dövlət idarəetmə sahəsində məsələlərin icrası üçün ictimai əmək bölməsindən seçilmiş insanların ümumi dövlət orqanıdır. Bu sosioloji idarəetmə siyasi xarakter daşıyır və onun əsas məqsədi ən yüksək dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. İctimaiyyətlə əlaqələrə bir neçə münasibət qurupları daxildir. Bunlara sosial-iqtisadi və bölgü münasibətlərin ifadəsi, sosial dərəcəli münasibətlər; sosial və siyasi əlaqələr; sosial-demoqrafik əlaqələr; sosial - etnik və ya mənəvi münasibətlər qurupları daxildir.

Təşkilati qurumlar dövlət aparatının bəzi struktur elementləri təşkilatların mövqelərini münasibətlər vasitəsilə prioritet məsələlərin həllini özündə birləşdirir. Belə dövlət müəssisələrinin daha çox icra strukturları var. Dövlət orqanı formal olaraq formalaşmış bir hökuməti təşkil edir. Dövlət müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün vahid səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Bu baxımdan, idarəetmə qərarlarını yaratmaq, həyata keçirmək üçün maddi, sosial, əxlaqi məhsullar və xidmətlər göstərən dövlət agentliyini ayırmaq lazımdır. İqtisadiyyatda dövlət quruluşu çox komponentli, çox səviyyəli və çox funksiyalı komplekslərdir.

Vəzifələrin xarakterindən asılı olaraq, maliyyə mənbələrindən asılı olaraq, dövlət sektorunun strukturu bir neçə cür təsnif edilə bilər. Dövlət müəssisələri və əlaqədar müəssisələr dövlət müəssisələri, mərkəzi bank və infrastruktur xarakterli institutlar dövlət mülkiyyəti hesab edilir. Bütçə bölməsi strukturuna müdafiə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, sağlamlıq, bədən tərbiyəsi və sosial təhlükəsizlik, elmi və elmi xidmət, dövlət idarələri, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları, mənzil və icma xidmətləri, qeyri-istehsal yönümlü xidmətlər daxildir.

Bu təsnifatda müəyyən ziddiyyətlərdə vardır. Bütçə hissəsinin müəyyən bir hissəsi bələdiyyə təşkilatı kimi verilə bilər. Belə ki, bu təsnifat bəzi maraqlara görə üç qrupa bölünə bilər.

1. Bütün vətəndaşları əhatə edən dövlət maraqları.
2. Müxtəlif dərəcələr, sosial qruplar, müəssisələr daxil institusional maraqları.
3. Vətəndaşların fərdi ehtiyacları. Dövlət hakimiyyəti kompleks ierarxik quruluşa malikdir. Kompleks strukturların öyrənilməsində əsas çətinliklər onların funksional və genetik nisbətlərini müəyyən etməkdir. İdarəçilik dövlət hakimiyyətinin hiyerarxik struktur səviyyəsində - piramidanın başından tutmuş ən aşağı ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər həyata keçirilir.

Dövlət orqanının planında aşağı səlahiyyətli orqanların yuxarı səlahiyyətli orqanlara tabe olması yüksək səviyyəli mərkəzləşmə mövcudluğudur. İdarəçilik qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərində sərbəst şəkildə qurulur və əsasən eynidir. Hakimiyyət dövlət idarəetmə quruluşunun əsasını təşkil edir. Bunlara demək olar ki, bütün idarəetmə məlumatları və vəziyyətlər daxildir. Buna görə dövlət rejimi icra hakimiyyətinin faktiki dövlət rəhbərliyinə doğru praktiki istiqamətindən asılıdır.

Ənənəvi olaraq, aşağıdakı idarəetmə orqanları dövlət idarəetməsinə tabe olurlar:

- iqtisadi proseslərin idarə edilməsi
- ictimai-mədəni proseslərin idarə edilməsi
- inzibati-siyasi proseslərin idarə edilməsi.

Dövlət idarəetmə strukturunun təşkilati strukturunun əsasını təşkil etmək üçün bəzi təşkilati formalardan istifadə olunur.

Xətti forma- güclü iyerarxiyalı dövlət orqanlarının şaquli tabeçiliyi ciddi şəxsi idarəetmə və hökümlü tələbləri həyata keçirmək üçün güclü və effektiv idarəetmə vahidi ilə sıx strukturlaşdırılmış bir struktur yaradır. Bunun əsas səbəbi idarə etmənin zəifliyi, onun məhdudluğu məhs universallığı və səmərəliliyi zəyiflədir.

Funksional formatlar dövlət orqanlarında idarəetmənin xüsusi funksiyaları üçün xüsusi uyğunlaşdırılıb və seçim etmək üçün icazə verilən ixtisaslı mütəxəssislər yaradır. Funksional koordinasiyanın bu mürəkkəbliyi mənfi cəhətdən məhdudlaşır, çünki idarəetmənin ayrı-ayrı funksiyalarının idarə edilməsində ixtisaslaşmanın üstünlüklərini məhdudlaşdırır.

Xətti funksional forma - iki əvvəlki əsas strukturların birliyini təmin edir. Bir orqan qərar qəbul edir və tətbiq edir; digər orqanlar digər orqanlara məlumat, məsləhət və statistik məlumatların artırılmasını və dövlət idarəçiliyi ilə eyni səviyyədə informasiya vermələrini təmin edir.

Proqram-məqsədli forma- rəhbərlik quruluşunun yaradılması əsasında hər hansı hədəflə dayanır və bu məqsədlər özündə kompleks proqram və onların qarşılıqlı əlaqəsinin bütün elementlərin icrasına tabe olur.

Matrix forması - bir qayda olaraq, ərazi idarəetməsi tipi ilə əlaqələndirilir və xəttin və tətbiq yönümlü idarəetməni uyğunlaşdırır. Müəyyən bir sahədə idarəetməni təmin edir və fəal inkisaf edən, dinamik idarə olunan obyektlərə elastik, tez uyğunlaşdırılan yanaşma kimi özünü göstərir.

Müxtəlif idarəetmə mühitində təşkilati strukturlar yuxarıda göstərilən kimi qruplaşdırıla bilər. Bununla yanaşı, günümüzdə baş verən dinamik dəyişikliklərə əsasən Organization Theory and the Public Sector: Instrument, culture and myth adlı tədqiqatda dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təşkilati strukturu aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir.

Cədvəl 2. Müxtəlif mühitlərdə təşkilati strukturlar

	Stabil mühit	Dəyişkən mühit
Homojen mühit	1. Sadə quruluş	3. Ətraf mühitin regional bölmələri istiqamətində desentralizasiya
Heterojen mühit	2. Vəzifə mühitinin homojen hissələrinə uyğun olan məqsədi və ya prosesi prinsipinə görə ixtisaslaşmaya əsasən bir neçə alt bölmələr	4. Məqsəd və ya proses prinsipinə əsasən, ixtisaslaşmaya əsasən, alt-bölmələrin desentralizasiyası

Mənbə: Tom Christensen, Per Lægreid, Paul G. Roness and Kjell Arne Røvik, Organization Theory and the Public Sector: Instrument, culture and myth, London, 2007.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyində təşkilati struktur təşkilatın hər bir üzvünə verilmiş məsuliyyət, güc və nəzarət müəyyən edir. Bununla yanaşı, o, birbaşa xidmətlər təmin edən işçilər ilə işin necə aparıldığını və məqsədlərə nail olmasını müəyyən edən rəhbər və direktorların münasibətlərini də əhatə edilir [36].

II FƏSİL

DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ İQTİSADİYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİK METODLARI

2.1 İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşma mexanizmi

Dövlət idarəçiliyinin əhəmiyyətli vasitələrindən biri hüquqi normalarla iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir. Hüquq norması daşdığı hüquqi aspektə əsasən müəyyən davranış toplusundan ibarətdir. Bu davranış toplusuna riayət olunması çeşidli təşkilati, təşviq edici və izah edici vasitələrlə tənzimlənir. Mövcud normların əsas xüsusiyyəti isə bu normlara əməl edilmədikdə isə qaydaları pozanların hüquqi məcburetmə tədbirləri ilə qarşılaşmasıdır. Bura misal olaraq intizam məsuliyyətini, inzibati məsuliyyəti, həmçinin cinayət məsuliyyətini göstərmək olar. Qeyd edilən xüsusiyyətlər tamamilə hüquqi normlara da şamil edilir. Dövlət idarəçiliyi mexanizminin tətbiq edildiyi bütün sahələrdə formalaşan ictimai əlaqələr istisna olmaqla, hüquqi normlar dövlət strukturları, məhkəmə ilə prokurorluq təşkilatları, habelə dövlət qulluğuyla bağlı formalaşan əlaqələr və idarəetmə xüsusiyyətinə sahib təşkilat daxili əlaqələri tənzimləyir [3, s.120-135]. Hüquq normalarının üzərinə düşən əsas vəzifələr aşağıdakı kimidir:

- ✓ iqtisadi sistemi təşkil edən komponentlərin tənzimlənməsi;
- ✓ iqtisadi sistemin elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi;
- ✓ iqtisadiyyatın bütün sektorlarında idarəetmənin müxtəlif sahələri üzrə dövlət müəssisələri, idarələri, təşkilatları, habelə vətəndaşlarla qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi.

Hüquqi normalar, dövlət idarəçiliyi ilə icra hakimiyyəti strukturlarının fəaliyyəti zamanı formalaşan, yenilənən və ləğv edilən ictimai əlaqələri tənzimləmək üçün dövlətin əsaslandığı və hüquqi baza yaratdığı davranış toplusu və ya qaydalarıdır.

Hüquqi tənzimləmə anlayışını bəzi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar [7, s.113]:

➤ iqtisadi sahədə məqsədəuyğun əlaqələrin yaradılması və bu əlaqələrin qaydaya qoyulması;

➤ hüquqla tənzimlənən iqtisadi əlaqələrinin qorunması;

➤ cəmiyyətin obyektiv tərəqqi qanun və prinsiplərinin tələblərinə əsaslanan yeni iqtisadi əlaqələrin formalaşması;

➤ müasir dövrə uyğun olmayan iqtisadi münasibətlərin qarşısının alınması. Hüquqi tənzimləmənin mahiyyəti – iqtisadi münasibətlərinin qaydaya salınmasından, hüquqi normların vasitəsi ilə bu əlaqələrin tərəflərinin hüquqları ilə vəzifələrinin müəyyən olunmasından ibarətdir.

Hüquqi tənzimləmənin məzmununun xüsusiyyətinə görə növlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

➤ məcbureddici normalar, müəyyən hərəkətlərin icra edilməsi vəzifəsini təyin edir (məcburidir)

➤ qadağanedici normalar, hər hansı bir hərəkəti qadağan edir

➤ səlahiyyətverici normalar, hər hansı bir hərəkətlərin icrası məqsədilə səlahiyyət verir

➤ həvəsləndirici normalar, uyğun maddi, mənəvi təsir alətləri ilə idarəetmə əlaqələrinin subyektlərinin davranışını tənzimləyir

➤ məsləhətverici normalar, bu normalarla müəyyən hərəkətlərin icrası məsləhət görülür.

4. Məkanda təsirinə əsasən hüquq normalarını bir neçə qrupa ayırmaq olar:

➤ ümumdövlət normaları (məsələn, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi);

- muxtariyyət normaları (məsələn, Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarlar);
- yerli normalar (məsələn, Bakı şəhər icra hakimiyyəti başçısının qərarı);
- lokal normalar (məsələn, universitet rektorlarının əmri);
- xüsusi normalar (məsələn, təbii fəlakət və ya digər qəzalar yaşanmış bölgələr miqyasında qüvvədə olan normalar).

Ümumiyyətlə, istənilən ölkədə ictimai münasibətləri (iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni, və s.) tənzimləmək üçün dövlət forması böyük əhəmiyyətə sahibdir. Dövlətin formasına xalqın mədəni səviyyəsi, onun tarixi ənənələri, dini görüşlərinin xarakteri, milli xüsusiyyətləri, məskunlaşmanın təbii şəraiti və başqa amillər mühüm təsir göstərir. Başqa sözlə, bu amillərin təsiri ilə formalaşmış dövlət forması bu amillərə uyğun tənzimlənməni həyata keçirəcəkdir. Ona görə də, dövlət forması başqa sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində də əvəzedilməz rola sahibdir.

Dövlət forması özündə qarşılıqlı əlaqə yaradan aşağıdakı üç ünsürü birləşdirən mürəkkəb ictimai hadisədir:

- 1) İdarəçilik forması.
- 2) Dövlət strukturunun forması.
- 3) Dövlət rejim formaları.

Dövlət formalarının qısa xarakteristikasına nəzər salmaq. Bu xarakteristikaya nəzər salmaqda məqsəd respublikamızda dövlət formasının hansı ünsürlərinin mövcudluğunu göstərmək və iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin onun təsiri ilə necə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir [14, s.144-149].

1) İdarəçilik formasına görə respublika və monarxiyaya bölünür. Qeyd etmək zəruridir ki, respublika və monarxiyanın özünün bir neçə formaları vardır. Monarxiya – ali dövlət hakimiyyətinin təkbaşına həyata keçirildiyi, həmçinin bir qayda olaraq, irsən keçdiyi idarəçilik formasıdır. Monarxiyanın mütləq, parlamentli, konstitusiyalı,

dualist monarxiya kimi formaları vardır. Respublika–ali dövlət hakimiyyətini əhali tərəfindən müəyyən müddətə seçilən seçkili orqanların həyata keçirdiyi idarəçilik formasıdır. Respublikanın parlamentli respublika və prezidentli respublika formaları vardır.

2) Dövlət strukturunun forması – dövlətin mövcud tərkib subyektləri daxilində dövlət gücünün mərkəzi və yerli təşkilatları arasında qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətini müəyyənləşdirən milli, həmçinin inzibati ərazi sistemidir. İdarəetmə şəkliindən fərqli olaraq, bu göstərici dövlət strukturunun formalaşması burda dövlətin gücünün və suverenliyinin həm mərkəzi, həm də yerli, habelə dövlətin subyektləri daxilində bölgüsü aspektindən analiz olunur.

Dövlət strukturu formasına əsasən dövlətləri üç əsas qrupa bölmək olar:

- Unitar dövlət,
- Federasiya,
- Konfederasiya.

3) Dövlət rejim forması. Dövləti təmsilən mövcud hakimiyyətin reallaşdırdığı üsul ilə metodların məcmusunu özündə əks etdirir. Dövlət rejimləri demokratik və antidemokratik (totalitar, avtoritar) ola bilər. Demokratik rejimlər hüquqi dövlətlərdə təşəkkül tapır.

Azərbaycan Respublikası idarəetmə formasına görə respublika, inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, dövlət rejim formasına görə demokratik – hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlətlərdən biri kimi, dünya siyasi xəritəsində özünəməxsus mövqeyə malik respublikamızda iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mənbə hüquqdur (normativ – hüquqi sənədlər). Azərbaycanın milli hüquq sisteminə xronoloji aspektdən baxsaq bu sistemin qarışıq xüsusiyyətə sahib olduğu görülür. Orta əsrlərdə və yeni dövrlərdə müsəlman hüquq sistemlərinin hakim olduğu etap rus imperiyasının işğalı bitdikdən sonra roman-german hüquq sisteminə keçir. XIX əsrdə isə ölkədə şəxsi statusla əlaqəli müsəlman hüququnun qaydaları saxlanılmaqla idi. XX əsrin ilk dövründə isə Azərbaycan sovet ittifaqına daxil olduqdan sonra yeni ideologiya, yeni sosialist hüquq sistemi tətbiq edilir. Həmin mərhələdə başqa sosialist ölkələrdə olduğu kimi,

Azərbaycanın da hüquq sistemi formal-mücərrəd, dövlət - hüquqi xarakter daşıyırdı.

Respublikamızda dövlət müstəqilliyi əldə olunduqdan sonra milli hüquq sisteminin yaradılması mövzusu həllini tapdı. İlk mərhələdə sosialist hüququn təsirində qalan milli hüquq sistemi tədricən roman-german hüquq ailəsinə yaxınlaşdırıldı. Komparativistlər sovet imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan müstəqil dövlətlərin milli hüquq sistemlərini roman-german hüquq sistemi daxilində avroasiya qrupu kimi səciyyələndirirlər. Bu qrupa daxil olan milli hüquq sistemlərini xarakterizə edən əsas cəhətlərə bu sistemlərin yeni formalaşmaqda olması, özündə klassik roman - german ünsürləri əks etdirməsi, avropa hüququna inteqrasiya etməsi, şərq (Asiya) ünsürlərini qoruyub saxlaması, yeni hüquq sahələrinin yaranması, kompleks hüquq sahələrinin formalaşması, xüsusi hüquq sahələrinin çəkisinin artması, yeni məhkəmə sisteminin yaradılması və s. aiddir.

Son illərdə respublikamızın hüquq sisteminə təsir edən faktorlardan biri də ingilis-amerikan hüquq ideologiyasıdır (siyasətidir). Bu proses özünü əsasən hüquqi reformlarda, iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində görülür. Azərbaycanın milli hüququnda kontinental hüququn xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. Məhkəmə sistemində ABŞ hüququnun ayrı - ayrı ünsürləri əks etdirilmişdir. Apellyasiya məhkəməsinin və ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılmasını buna nümunə kimi göstərmək və qeyd etmək olar. Qanunların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət edən və ali məhkəmə instansiyası olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi yeni qurulmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, respublikamızda iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mənbə hüquqdur (normativ – hüquqi sənədlər). “Normativ hüquqi aktlar haqqında” qanunun 1-ci maddəsində yazılıb ki, Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktlar səlahiyyət sahibi dövlət orqanlar tərəfindən qəbul olunmuş, göstərişləri ümumi məcburi xüsusiyyətə sahib olan, hüquq normalarını təyin edən, dəyişdirən ya da ləğv edən, tətbiqi məqsədilə hazırlanmış rəsmi yazılı sənəddir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində mövcud aktlar əks olunmuşdur [1]:

I. Qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

1) Konstitusiyaya,

2) referendumla qəbul edilmiş aktlar,

3) qanunlar,

4) fərmanlar,

5) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları,

6) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

II. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

III. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir.

IV. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə uyğun olmalıdır.

V. Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Uzun zaman ərzində hüquqi tənzimlənmənin metodlarının tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə tək bir fikir eyniliyi və ya ortaqlığı görülməmişdir. Burada xüsusi olaraq qeyd etmək zəruridir ki, müxtəli metodların hansı istiqamətdə qruplaşdırılmasının çox da xüsusi əhəmiyyəti yoxdur. Çünki burada əsas hədəf istifadə edilən metodların iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində ən optimal və əlverişli nəticəyə nail olunmasıdır. Bu baxımdan, ölkəmizdə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində tətbiq edilən metodları əsas iki qrupa, yəni ümumi metodlara və xüsusi metodlara ayırmaq mümkündür.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində istifadə edilən ümumi metoda daxil olan yontəm “hüququn tətbiqi metodu” adlanır. Adı çəkilən bu metodun əsas xüsusiyyəti, iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində hüququn bir vasitə kimi istifadə olunmasıdır. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində tətbiqi geniş görülən digər

metod, yəni xüsusi metodlar iki qrupa bölünür. Bura imperativ metod ilə dispozitiv metod daxildir [13, s.122-126]. Vurğulanan xüsusi metodların ikisi də müxtəlif üsullardan təşkil olunmuşdur. Yəni, imperativ metoda iki üsul -məcburetmə ilə qadağanetmə üsulları- vardır. Dispozitiv metoda da yenə iki üsul, yəni səlahiyyətvermə ilə stimullaşdırma üsulları daxildir.

- ❖ Məcburetmə üsulları- hər hansı müsbət davranışları reallaşdırmağa yönəldilmiş məcburiyyəti təyin edir.
- ❖ Qadağanetmə üsulları. Bu üsullar bəzi hərəkətlərin və davranışların icrasının qadağan olunduğu üsullardır.
- ❖ Səlahiyyətvermə üsulları- iqtisadi sahədə yaşanan əlaqələrin subyektlərinə öz maraqlarını reallaşdırmasına istiqamətlənmiş müsbət davranışlar etmək hüququ olan üsullardır.
- ❖ Stimullaşdırıcı üsullar. Bu üsul əsasən həvəsləndirici (mükafatlandırıcı) üsullardır. Bu üsullarla iqtisadi subyektlərin arzuolunan nəticələr əldə etmələri üçün zəruri hərəkətlərə oriyentir olurlar (mükafat, vergi güzəştləri və s.)

Beləliklə, hər bir normativ-hüquqi aktda ümumi müddəalar istisna olmaqla, qalan müddələrdə (normalarda) bu xüsusiyyətlərdən (məcburedici, qadağanedici, səlahiyyətverici, stimullaşdırıcı) ya biri, ya bir neçəsi, ya da bütünlükdə hamısı istifadə edilə bilər. İqtisadi əlaqələri tənzimləmək məqsədilə vurğulanan xassələrə əsasən praktikada da oxşar adda üsullardan faydalanılır.

Azərbaycanda iqtisadi əlaqələrin ən optimal səviyyədə tənzimlənməsi məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin keçirdiyi təcrübə tədqiq edilməli, habelə dövlətlərdə tənzimlənmənin uğurlu xüsusiyyətləri təyin olunmalı, seçilənlər arasında ən səmərəlisi və Azərbaycanın mövcud şəraiti baxımından uyğunu ölkəmizdə reallaşdırılmalıdır.

2.2 İqtisadiyyatın tənzimlənməsi metod və formalarına olan tələbləri, birbasa və dolaylı metodları

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi iki istiqamətdə tətbiq oluna bilər. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

Birinci istiqamət - dövlətin iqtisadiyyata təsiri maliyyə, kredit vasitələrinin köməyi ilə reallaşır, bundan başqa dövlətin müdaxiləsi məhdud olub, aşağıdakılar aiddir:

a) ümumi metodlarla tənzimləmə. Bu metodlar makroiqtisadi proseslərin analizi metodologiyası olub, müxtəlif sosial-iqtisadi fəaliyyətlərin inkişafını əvvəlcədən görməyə əsaslanır. Bunun əsasında kəmiyyət ilə keyfiyyət analizi aparılır, mövcud vəziyyətə kompleks sistem olaraq baxılır. Metodologiyanın tətbiqi nəticəsində əldə edilən nəticələrin elmi əsası təkcə obyektiv iqtisadi qanunauyğunluqların işini daha dərin anlamağa və sistemli görməyə deyil, həmçinin onun praktikada yoxlanılmasını da zəruri edir.

b) sosial-iqtisadi tərəqqinin dövlət tənzimlənməsi zamanı təsadüfi xarakter daşıyan, qeyri-tipik istisnalar göstərən metodlardan çox istifadə edilir. Bunlar əsasən statistik, habelə iqtisadi-riyazi metodlar sistemindən təşkil edilir.

İqtisadi analizdə geniş miqdarda statistik metodlardan istifadə edilsə də, tənzimləməyə uyğun gələnələr aşağıdakılar aid edilir:

- büdcə metodu, iqtisadi təsnifləşdirmə metodu, ekstropolyasiya metodu, indeks metodu, kredit metodu;

- maliyyə-kredit metodlarının standart yığımı;

- ehtiyatların minimal həcmnin dəyişdirilməsi, uçot stavkası, tədavüldəki pulun miqdarı, valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, vergi dərəcəsi və digər bu yanaşmanın təməlini iqtisadiyyatda dövlətin payının minimum səviyyədə saxlanması, iqtisadi azadlıq indeksinin yuxarı dərəcədə saxlanılmasından ibarətdir.

İkinci istiqamət – iqtisadiyyatda dövlətin aktiv iştirakıdır. Dövlət məqsədyönlü struktur dəyişikliyi aparır, investisiya, sosial siyasət həyata keçirir, yanacaq-enerji resurslarına və zəruri istehlak məhsullarına qiymətləri tənzimləyir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən metodların qruplaşdırılması mürəkkəb olub iki qrup metodlara bölmək mümkündür. İlk qruplaşdırmaya daxil olan metodlara aiddir; birinci

qrup metodlar - təsadüfi xarakterli, qeyri-klassik metodlar; ikinci qrup metodlar - balans metodu, normativ metodlar, məqsədli proqram metodu.

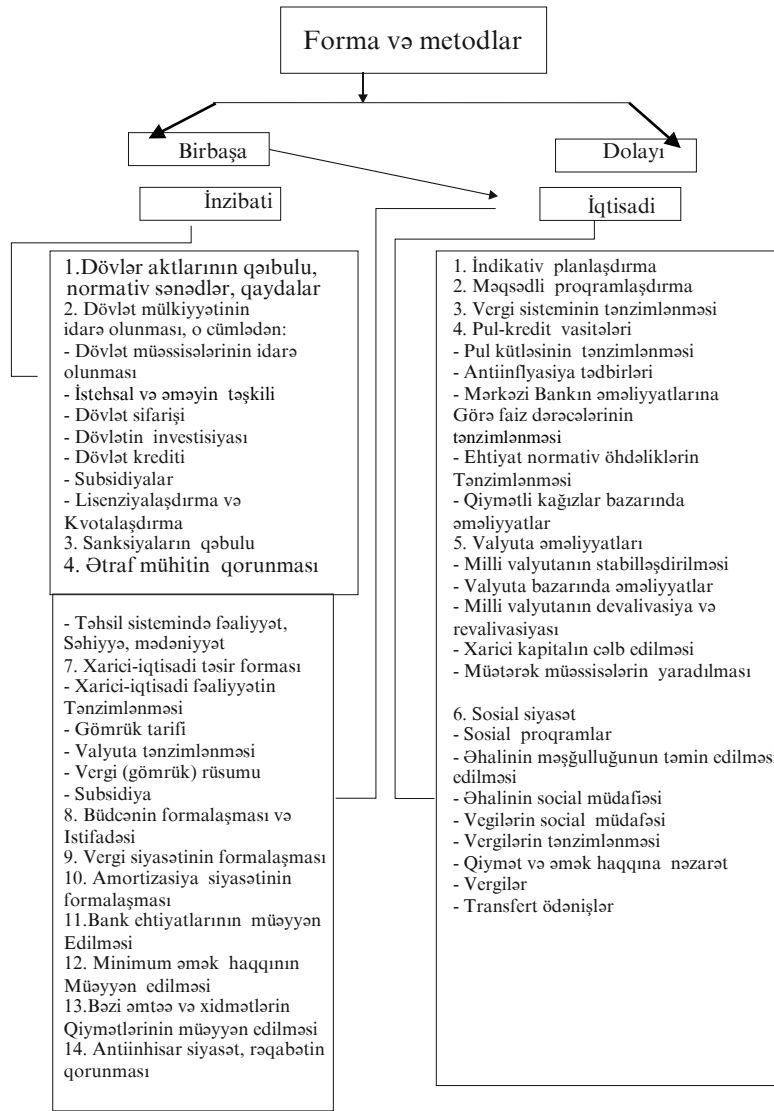
Bazar münasibətlərinin hakim olduğu şəraitdə iqtisadiyyatın bütün sahələri bir-biri ilə balanslaşdırılması onların tarazlı inkişafının zəruri şərtlərindən olub, makro iqtisadi səviyyədə ümumi tarazlığın yaradılmasına imkan yaradır.

Bu metodlardan məqsədli proqram metodu konkret məsələnin həllinə imkan verir. Məqsədli proqram metodunun həyata keçirilməsi üçün ilkin olaraq problem seçilməlidir. Yəni hansı sahədə konkret olaraq hansı məsələ problemdir və onun həlli hansı yolla aparılmalıdır (məsələn, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması problemi) [7].

Normativ metodu sərbəst və digər metodlarla ümumilikdə fəaliyyət göstərə bilər. O, iqtisadi-sosial məsələnin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini göstərir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində çoxlu sayda müxtəlif norma və normativlərdən istifadə olunur. Həmin normativlərə aiddir:

- texniki-iqtisadi normativlər (məs.xammal, material, yanacaq sərfi);
- iqtisadi normativlər (vergilər, maliyyə normativləri, büdcəyə ödəmələr, transferentlər, bank normativləri – uçot stavkası, məcburi ehtiyatların həcmi);
- sosial normativlər (məs.yaşayış minimumu, istehlak büdcəsi, rəşional istehlak);
- ekoloji normativlər (atmosferə atılan zəhərləyici maddələrin həcmi, torpaqların, havanın, suyun çirklənməsi və digərləri).

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən metodların ikinci təsnifləşdirilməsi bu metodların sosial-iqtisadi fəaliyyətə təsir etdiyi səviyyə ilə bağlı reallaşır. Bu təsnifləşdirmə aşağıdakılara ayrılır [35, s. 125].

Mənbə: R.Əliyeva, İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı, 2011.

Şəkil 3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları

Dolayı metodlar – bu metodlar iqtisadi tənzimləmədə geniş tətbiq edilib müəyyən metodların vəhdət halında tətbiqi başa düşülür (qeyri-müstəqim).

Birbaşa (müstəqim) tənzimləmə metodlarına isə inzibati amirlik prinsiplərinə uyğun aparılan metodlardır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin dolayı metodları. Azad bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlət tərəfindən aparılan tənzimləmənin dolayı metodları bazarın iştirakçılara və müxtəlif subyektlərinə təsir edərək onların müəyyən edilmiş “etik” qaydalar çərçivəsində fəaliyyətini tənzimləyir. İqtisadiyyatın dolayı

tənzimləmə metodlarına müxtəlif vasitələr daxildir.

- ✓ **Vergiqoyma** – bu vasitənin köməyi ilə vergi azadolmaları və vergi güzəştləri və ya əksinə yüksək vergi dərəcələri tətbiq olunur.
- ✓ **Qiymətlərin tənzimlənməsi** – bazar qiymətlərinin səviyyələri ilə onların formalaşması, habelə bu göstəricilərin qarşılıqlı nisbətləri müəyyən olunur.
- ✓ **Ehtiyatlara görə ödəmələr** - kreditə əsasən faiz güzəştləri.
- ✓ **Gömrük rüsumları** - valyuta mübadilə şərtləri ilə məzənnələrin dəyişmə prinsiplərinin tənzimlənməsi.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimləmə vasitələrinə üstünlük verərək dövlət aşağıdakı tənzimləməni həyata keçirir:

A) Sosial iqtisadi inkişaf strategiyası təyin olunur.

B) Aşağıdakı problemlər dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində həll edilir:

- iqtisadiyyatda struktur yenidənqurmalar həyata keçirilir;
- investisiya siyasəti reallaşdırılır;
- xarici iqtisadi əməliyyat istiqamətləri müəyyən edilir;
- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırılaraq təhlil edilir;
- dövlət satın alınmaları müəyyənləşdirilir;
- pul tənzimlənməsi həyata keçirilir;
- özəlləşdirmə tətbiq edilərək reallaşdırılır;
- istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi təyin olunur;
- əhalinin sosial təminatını reallaşdırır;
- dövləti maliyyə-vergi siyasəti reallaşdırılır;
- antiinhisar tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilir;
- elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi həyata keçirilir;
- ətraf mühitin qorunması təmin edilir;
- bütün sıralanan proseslərin hüquqi bazası yaradılaraq təkmilləşdirilir.

Dolaylı iqtisadi tənzimləmə metodları dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını ifadə edir. Bu metodlar silsiləsinə aiddir:

1. Dövlətin maliyyə-kredit və pul siyasəti

2. Dövlətin büdcə və vergi siyasəti
3. Dövlət büdcə xərcləri və gəlirləri siyasəti
4. Dövlətin idxal-ixrac siyasəti
5. Dövlətin valyuta siyasəti
6. Kapitalın hərəkəti balansı.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodları. İqtisadiyyata birbaşa və ya inzibati alətlərlə dövlətin göstərdiyi təsir bu metodlarla reallaşır. Bu zaman qısa müddət ərzində iqtisadiyyatda yaşanan problemlər həll edilir. Birbaşa metodlara daxil edilən metodlar bunlardır [35, s. 127]:

- ✓ dövlət aktlarının qəbulu, normativ sənədlər, qaydalar.
- ✓ dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi, geniş miqyaslı proqnozlarının aparılması, planlarının hazırlanması, proqramların tərtibi və tətbiq edilməsi.
- ✓ Sanksiyaların qəbulu.
- ✓ Ətraf mühitin qorunması.

Göstərilən metodlardan başqa dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən digər birbaşa metodlar da vardır:

- ✓ İqtisadiyyatın inkişafını məqsədlərinin təyin edilməsi.
- ✓ Ölkə daxilində istifadə edilən texnologiyaların, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətini göstərən sertifikatlarının verilməsi.
- ✓ Bəzi məhsulların və onların çeşidlərinin istehsalının qarşısının alınması üçün hüquqi və inzibati qadağaların qoyulması.
- ✓ Zəruri olduqda əmtəələrin idxalına və ixracına qadağaların tətbiqi.

İnzibati metodlar əməliyyat azadlığının dairəsini məhdudlaşdırsa da, onlar dövlətin iqtisadiyyata birbaşa təsirinə görə xarakterizə edilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Ölkədə inhisar bazarın tənzimlənməsi.
- ✓ Bazar prosesinin dolayı effekti – ətraf mühitin qorunub saxlanılması çətinlikləri.
- ✓ Standartların tərtibi və onlara nəzarət.

- ✓ Əhalinin insan ləyaqətinə uyğun yaşaması üçün minimum parametrlərin hazırlanması və qorunması.
- ✓ Təminatlı minimum əmək haqqı (ya orta əmək haqqının müəyyən faizinə görə, ya da istehlak zənbilinin müəyyən faizinə görə hesablanır).
- ✓ İxracın lisenziyalaşdırılması və xarici investisiyalara dövlət nəzarəti.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə vasitələrinin seçimi, onların xüsusiyyətləri və istifadə mexanizmləri təsadüfi olmayıb, iqtisadiyyatın inkişaf yolları və ən optimal seçim strategiyası ilə müəyyənləşdirilir. İqtisadiyyata təsir vasitələri müxtəlif ölkələrdə eyni cür ola bilər. Ancaq bu ölkələrdə mövcud iqtisadi, siyasi və sosial özəlliklər, cari problemlər, məqsəd müxtəlifliyi iqtisadiyyatın təsir vasitələrinin seçimini müəyyənləşdirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəldilir.

Dövlət birbaşa və ya dolayı yolla iqtisadiyyata təsir vasitələrindən bəhrələnir. Birbaşa təsir inzibati və iqtisadi vasitələrlə həyata keçirilir. Dolayı yolla təsir isə ancaq iqtisadi vasitələrlə həyata keçirilir.

Dövlətin inzibati yollarla iqtisadiyyata təsir yollarının xüsusiyyətləri onların həyata keçirilməsi üçün əlavə stimullaşdırma tələb olunmur.

Dövlətin gücünə və nüfuzuna əsaslanır; icarə, qadağa və məcburetme üsullarından istifadə olunur (elmi, lisenziya, özəlləşdirmə, şərtləri və s.)

Dövlət mülkiyyətindəki müəssisələr dövlət idarəçiliyi yolu ilə idarə olunması.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarını birinci məlumatların əldə edilməsi və təhlili nöqtəyi nəzərindən də təsnifləşdirmək olar.

Bu metodların istifadəsində dövlət iqtisadiyyatda yaşanan proseslərin analiz olunması məqsədilə ilk növbədə çağdaş vəziyyəti izah edən məlumatı kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək lazım olan sənədləri əldə edir. Sonradan bu məlumatlar əsasında keçmişlə indiki zamanın müqayisəsi aparılaraq analiz edilir və gələcək proqnozlaşdırılır [35, s.129].

Bu zaman aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

- ✓ **Qruplaşdırma metodu.** Bu metodda müəyyən problemləri həll etmək məqsədilə onlar qruplara ayrılır.
- ✓ **Normativ metod.** Dövlət müəyyən normalar qoyaraq normativlər hazırlayır və bu vasitəylə də tənzimləmədə normativləri əsas olaraq göstərir. Buna misal olaraq, minimum əmək haqqı bir normadır və digər əmək haqqları bu normaya görə müəyyən olunur.
- ✓ **İndeks metodu.** Cari zaman ilə keçmişdəki proseslərin müqayisəsidir (qiymət indeksinin müəyyən edilməsi).
- ✓ **Strukturlaşma metodu.** Bu metodda dövlət müəyyən məqsədi müxtəlif kiçik məqsədlərə ayırır. Bu metoda bəzən «məqsədlər ağacı» olaraq qeyd edilir. Burada seçilmiş problemin həll edilməsində kiçik məqsəddən başlayaraq daha böyük məqsədə çatmaq üçün tədbirlər reallaşır.
- ✓ **Sosial metodlar.** Bu metodlara ölkədəki sosial problemləri müəyyən etmək məqsədilə tətbiq edilən sorğu, intervyü, anketləşdirmə və digərlərini qeyd etmək mümkündür.
- ✓ **Ekspert metodu.** Bəzən həlli riyazi üsullarla tapılmayan problemlərdə dövlət tərəfindən digər metod, yəni mütəxəssis rəyi öyrənilir.

2.3. İqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadənin qaşılıqlı müqayisəsi

Azərbaycanda iqtisadiyyatın davamlı inkişafı məqsədi ilə həmişə dövlət idarəçilik metodlarından effektiv istifadəyə çalışılmışdır. Bu məqsədlə həm iqtisadiyyatı tənzimləmənin ən əsas vasitələrindən biri olan hüquqi sənədlər və normativ aktlarla hüquqi baza gücləndirilmiş və sadələşdirilmiş, həm də vergitutma kimi güclü və təsiredici alətdən aktiv istifadə edilmişdir. Bunu iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində görmək mümkündür. Məsələn, iqtisadiyyatın sahibkarlığın tənzimlənməsi dövlətin daim prioritet bir məsələsi olduğundan Respublikada sahibkarlığın inkişafının yeni təşkilatı-iqtisadi modelini, yəni sənaye şəhərciyinin, xüsusi iqtisadi zonaların və biznes mərkəzlərinin yaradılması sahəsində müvafiq işlər

aparılır [11, s. 25].

İstehsal və xidmət sferasında sahibkarlıq strukturunun yaradılması üçün məqsədəuyğun istiqamətlənməsi və stimullaşması vasitəsilə innovasiyalara əsaslanan yüksək keyfiyyətli əmtəələrlə xidmətlərin təklifinin artırılmasına dövlət tərəfindən müvafiq şərait yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı dövlətin tənzimləmə tədbirlərinin hüquqi əsaslarını aşağıdakı kimi əks etdirmək mümkündür:

Dövlətin qəbul etdiyi hüquqi sənədlər	Tarix
<ul style="list-style-type: none"> • «1995-1998-ci illərdə Dövlət Mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Dövlət Proqramı» • «Aqrar islahatların əsasları haqqında» sovxoz və kolxozlarının islahatı • «Torpaq islahatı haqqında» Qanun • «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxmaların qaydaya salınması barədə» fərman • «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi Dövlət Proqramı» • «Dövlət nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması» haqqında • «Sahibkarlığa Kömək Milli fondu» təsis olunur, «Kiçik və Orta Sahibkarlığın inkişafı agentliyi yaradılır» • «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» fərman • «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» fərman • «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı» • «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» • «Sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyinin göstərilməsi sahəsində əlavə tədbirlər» haqqında • «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı» • «Azərbaycan Respublikasında Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» • «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı» • “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” Fərman • Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi 	<ul style="list-style-type: none"> • 1995-1995-ci illər • 1995-ci il • 1996-cü il 16 iyun • 1997-ci il • 1997-2000-ci illər • 1999-cü il 7 yanvar • 2001-ci il • 10 sentyabr 2002-ci il • 28 sentyabr 2002-ci il • 2002-2005-ci illər • 2004-2008-ci illər • 2005-ci illər • 2006-2007-ci illər • 2007-ci il 30 aprel • 2008-2015-ci illər • 2012-ci il 5 noyabr • 2016-cı il 6 dekabr

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətində qazanılan bütün nailiyyətlər dövlət tənzimlənməsinin nəticəsində əldə edilmişdir. Sahibkarlar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına sərmayə qoymaqla ölkənin inkişafına xidmət edir, yeni iş yerləri açılır, həm də öz imkanlarını genişləndirir. Dövlət daim sahibkarlara dəstək olur və bunlar əsasən siyasi, iqtisadi, maliyyə dəstəyidir.

Ölkədə kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olmuş müəssisələrin fəaliyyətinə əsasən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin reallaşması ilə bağlı olaraq beynəlxalq praktikanın tədqiqi və tətbiqi zəruri olmuşdur. Bu məqsədlə OECD ilə müştərək olaraq reallaşdırılan "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması islahatlarının və iqtisadi diversifikasiyanın dəstəklənməsi" adlı analiz icmalı haqqında fəaliyyət aparılmışdır [32, s.3].

Azərbaycan Respublikasında inhisarçılığın qarşısını almaq, məhdudlaşdırmaq və formalaşmasına səbəb olmamaq üçün təşkilati və hüquqi əsasları 1993-cü ildə qəbul edilmişdir «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul olunmuşdur. İnhisarçılıq fəaliyyətinin önlənməsi eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, «Haqsız rəqabət haqqında», «Təbii inhisarlar haqqında» qanunlarından, müxtəlif normativ-hüquqi aktlardan təşkil olunmuşdur.

Bütün bu qanunlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq edilməklə hər bir yerli - xarici, hüquqi - fiziki şəxslərə aid olunur. Qanun təsərrüfat üzvlərinin, icra hakimiyyəti orqanları, həmçinin idarəetmə təşkilatlarının, xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən imzalanmış sövdəşmələrin ölkə bazarında rəqabətin qarşısının alınmasına səbəb olduğu hallara qarşı həyata keçirilir. Ancaq qanun təsərrüfat üzvlərinin ticarət nişanları, ixtira ya da müəlliflik hüquqlarından yaranan əlaqələrə, həmçinin verilən hüquqlardan bilərəkdən rəqabətin qarşısının alınması üçün faydalanılması istisna edilməklə aid edilmir.

Azərbaycanda inhisarçılığın formalaşmamasına hökmran mövqeyə sahib olan təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq ilə məşğul olursa, habelə onların həyata keçirdikləri əməliyyatlar rəqabətin böyük miqyasda qarşısını alırsa, bu istiqamətdə əməliyyatların tənzimlənməsi ilə bağlı icra hakimiyyəti müəssisələri texnoloji, struktur və ərazi mühitinin fürsət yaratdığı zaman inhisarçı fəaliyyətin məcburi olaraq bölünməsi ilə bağlı qərar qəbul oluna bilər. Bu durumda antiinhisar siyasətini reallaşdıran və

tətbiq edən mərkəzi icra hakimiyyəti təşkilatları təsərrüfat subyektlərinin xassələrini diqqətə alaraq bunların məcburi olaraq bölünməsi dövrünü 6 aydan az olmayaraq təyin edir [10, s. 54].

Uyğun icra hakimiyyəti təşkilatlarının zəruri informasiyaları əldə etmək hüququna malikdir və o aşağıdakıları əhatə edir:

- a) Uyğun icra hakimiyyəti təşkilatının üzərinə düşən vəzifələr ilə funksiyaları həyata keçirmək məqsədilə dövlət idarəetmə qurumlarından, təşkilati-idarəetmə təşkilatlarından, təsərrüfat üzvlərindən, həmçinin vəzifəli şəxslərdən önəmli görülən bütün məlumatlar, habelə antiinhisar qanunvericiliyinin yerinə yetirilməməsi haqqında yazılı ya da şifahi izahatlar əldə etmək hüququ mövcuddur.
- b) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi uyğun icra hakimiyyəti təşkilatını inhisarçı qurumların dövlət reyestrinin tətbiqi məqsədilə razılaşdırılmış proqram çərçivəsində milli bazarda qurumların hökmran yanaşmasını təyin edən statistika göstəriciləri ilə təmin olunur.
- c) İnhisarçı qurumlar uyğun icra hakimiyyəti təşkilatlarının təklifi üzərinə Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı normlarda təsdiq olunan dövlət statistika hesabatına əsaslanaraq əməliyyatlarının inhisarçı yanaşmaları ilə bağlı uyğun icra hakimiyyəti təşkilatına hesabatı verirlər.
- d) Uyğun icra hakimiyyəti təşkilatı bu maddəyə əsaslanaraq tutduğu dövlət ilə kommersiya sirrini gizli saxlamaq məcburiyyətindədir.

Azərbaycan Respublikasının «Antiinhisar haqqında» qanununa riayət olunmaması ilə bağlı olaraq təsərrüfat üzvləri, icra hakimiyyəti təşkilatları, həmçinin orda işləyən vəzifəli şəxslər:

- uyğun icra hakimiyyəti təşkilatının icrası zəruri olan əməllərini əsas tutaraq yaşanan pozuntuları durdurmağa, birincil vəziyyətin yenidən bərpasına, sövdələşməni dəyişdirməyə ya da ləğv etməyə, müqavilədə qeyd edilən başqa hərəkətləri icra etməyə;

- qanunda göstərilən şərtlərə əməl edilməməsi nəticəsində əldə edilmiş

müxtəlif gəlir ilə mənfəətin qanunlara uyğun formada və qeyd edilmiş həcmdə dövlət büdcəsinə köçürməyə;

- səbəb olduğu zərərin ödənməsinə;
- müəyyən edilmiş cərimələrin ödənməsinə məcburdur.

Qeyri-qanuni fəaliyyət nəticəsində yaranmış zərərlər məhkəmələrin fəaliyyəti ilə tutulur.

Qeyd etmək zəruridir ki, antiinhisar qanununa əməl edilməməsi ilə bağlı olaraq təsərrüfat üzvləri, həmçinin bu subyektlərin rəhbərləri ilə uyğun icra hakimiyyəti təşkilatlarının vəzifəli şəxsləri qanunla müəyyən olunmuş məsuliyyəti daşıyır.

Sahibkarlığın inkişafına şərait hazırlayan hüquqi bir infrastrukturun olması ümumi olaraq, şirkətlər haqqında qanunvericilikdə və iş qanunlarında aparılan razılaşmalarla təmin edilməkdədir. Bunların içərisində xüsusilə yeni bir şirkət qurmaq üçün olan bürokratik əməliyyatlarla əlaqədar tənzimləmələr, şirkətlərin fəaliyyəti ilə bağlı tənzimləmələr, rəqabət qanunları, şirkətlərin işçi qəbulu və işdən azadolmalar kimi iş qaydalarını tənzimləyən iş qanunları, əqli mülkiyyət hüquqları ilə əlaqədar hüquqi tənzimləmələr vardır.

Ümumiyyətlə, ABŞ iqtisadiyyatında sağlam rəqabətin aparılması üçün qəbul edilmiş qanunlar Sherman qanunu və Clayton qanunundan başlayaraq geniş spektra malikdir. Çünki ABŞ hökuməti sahibkarlığı dəstəklədiyi üçün zəruri dövlət tənzimləməsini daimi olaraq nəzarət altında saxlayır. Məsələn ölkədə 2001-ci ilin əvvəlində İflas Reformu haqqında qanun layihəsi senatodan keçmişdir. Bu qanunla illik fərdi iflas sayının sahibkarlara məhkəmə nəzarəti altında müəyyən bir miqdar borc istifadə etdirilərək azaldılması hədəflənmişdir. İflas qanunları ilə bağlı bu islahat sahibkarlığa ciddi şəkildə təsir etmişdir. Əqli mülkiyyət haqlarının sahibkarlığı təşviq etməsinin ən vacib elementləri patentlərin və müəllif hüquqlarının uğurla tətbiqidir.

ABŞ əyalətlərdən formalaşan bir ölkə olduğundan hər əyalətin kommersiya ilə bağlı qanunları və ehtiyacları bir-birindən fərqlidir. ABŞ-da şirkət qurmaq istəyən sahibkarlar, xüsusilə də xarici sahibkarlar arasında Delaware üstünlük verilən yerlər

arasında ən məşhurdur. Belə ki, ABŞ-da qurulan şirkətlərin 50 %-dən çoxu Delaware əyalətində qurulur [33]. Bunun səbəbi 1900-cı illərin əvvəlindən etibarən Delaware rəhbərliyinin şirkətləri və investorları özünə cəlb etmək üçün apardığı fəaliyyət və vergi avantajları kimi reformlar olmuşdur. Bu reformlar arasında öz ştatları daxilində fəaliyyət göstərməyən şirkətlərdən gəlir vergisinin alınmaması əsas göstərici olmuşdur.

Əvvəlcədən vurğulandığı kimi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə edilən ən əhəmiyyətli metodlardan biri vergilərdir. Son zamanlarda Azərbaycanda vergi inzibatçılığını inkişaf etdirmək, qlobal səviyyədə qəbul edilmiş standartlarına uyğunlaşdırmaq, habelə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə bəzi ciddi addımlar atılmışdır. Bunun üçün vergi sisteminin effektiv təşkilinə çalışılmaqda və bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrin praktikası öyrənilməlidir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergi sisteminin ən optimal formada təşkili bir neçə aspektdən önəmlidir. Belə ki, günümüzdə OECD və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən iqtisadiyyatda yaranan problemlərin əsas səbəblərindən biri kimi gəlir bölgüsü ədalətsizliyi durur. Vergi isə gəlir bölgüsü ədalətsizliyini tənzimləmədə dövlətin əsas iqtisadi alətidir. Beləliklə, vergitutma dövlətin vətəndaşları arasında mövcud gəlir uçurumuna səbəb olan və onu formalaşdıran bir alətdir. Yəni, vergitutma təbəqələr arasında gəlirlər balansını azaldan, artıran ya da tam əksinə bərabərlik təmin edən iqtisadi vasitədir. Ancaq heç bir dövlət həyata keçirilən vergi siyasəti ilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər, eyni gəlirə sahib olmalarını istəməzlər. Eyni zamanda tələb və təklif balansının qorunması və bazarın işlək formada olması üçün sosial təbəqələr arasında böyük gəlir uçurumunun mövcud olmasına da göz yumma bilməzlər. Bu səbəbdən vergi siyasətinin vasitəsi ilə gəlirlərin bölgüsündə ədalətin təmin edilməsi hədəflənir. Bu tənzimləmədə əsas məqsəd cəmiyyətdə yoxsulluq səviyyəsinin yüksəlməməsi, psixoloji-sosial gərginliyin artmaması, insanların səhiyyə ilə təhsildə geri düşməməsi, məhsuldarlığın yüksəlməsi, dövlət daxilində qeyri-sabitliyin, rüşvətin, oğurluğun yol verilməzliyi və digər məqsədlərlə əlaqəlidir. Vergi inzibatçılığında tətbiq olunan vergi çeşidləri

təbəqələr arasındakı gəlir səviyyəsinə müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, dolaylı vergilərdən fərqli olaraq birbaşa vergilər gəlir uçurumuna daha effektiv təsir edə bilər və bu uçurumu daha tez azalda bilər. Tətbiq edilən vergi tariflərinin göstərdiyi təsir də müxtəlifdir. Buna misal olaraq deyə bilərik ki, əgər vergi sistemində vergitutma progressiv tarifə ilə hesablanırsa bu zaman yüksək gəlirli təbəqənin vergi yükü artacaqdır. Nəticədə progressiv vergitutma ilə gəlir bölgüsündə dövlət tərəfindən planlaşdırılan gəlir bölgüsü səviyyəsi əldə ediləcəkdir. Gəlir təbəqələri arasında eyni səviyyədə vergi yükünü dağıdan düz nisbətli vergi tarifi əsasən “tərəfsiz” olur. Bu baxımdan gəlir uçurumunun azaldılması üçün tənzimləmə siyasətində istənilən effekti vermir. Gəlirlər azaldıqca vergi yükünün artdığı, bununla da az gəlirli qrupun daha yüksək vergi yükü daşdığı regressiv vergitutma isə gəlir uçurumunu daha da artırmaqdadır. Bu baxımdan regressiv vergitutmanın ədalətli gəlir bölgüsünə mənfi təsiri mövcuddur [34, s.102].

Əvvəlcədən vurğulandığı kimi, hər bir dövlətin öhdəliyinə götürdüyü və icra etmələ olduğu vəzifələr, bununla yanaşı müəyyən edilmiş vəzifələrlə öhdəliklərin öncül istiqamətlərinin müxtəlifliyi dövlətlərdə vergi sistemini bir-birindən fərqli hala salır. Nəticədə ölkələrin vergi sistemi çeşidli vergilərdən formalaşır, tətbiq edilən vergi dərəcəsi ilə vergi tarifləri müxtəlif olur.

Bəzi ölkələr xarici sərmayədarları öz iqtisadiyyatlarına cəlb etmək üçün və xarici iqtisadi əməliyyatları daha aktiv hala gətirmək məqsədilə sahibkarlara xüsusi vergitutma rejimi müəyyənləşdirirlər. Belə ki, sahibkarlar mənfəət vergisində qanunvericiliklə bəzi güzəştlərlə yanaşı, gəlirlərin bölüşdürülməsi istiqamətində də vergi dərəcələrində güzəştlər tətbiq edirlər.

Ümumiyyətlə, vergilərin sayı, onların strukturu, vergilərin yığılma metodu, ən əsası isə vergi dərəcələri ölkələr üzrə fərqlidir. Bununla yanaşı dövlətlər vergi gəlirlərini yüksəltmək, eyni zamanda iqtisadiyyatın daha da canlanması və vergi gəlirlərinin yüksəldilməsi məqsədilə ən optimal yolların tapılması axtarılmasından, vergitutmanın önəmli prinsiplərinin tələblərinə cavab verən optimal vergi sisteminin

yaradılmasından ibarətdir [36]. Bu baxımdan ölkələrin dövlət siyasətinə əsaslanmış vergi dərəcəsi tətbiq edilməlidir.

Cədvəl 3. Bəzi ölkələrdə gəlir vergisinin, mənfəət vergisinin və ƏDV-nin dərəcələri

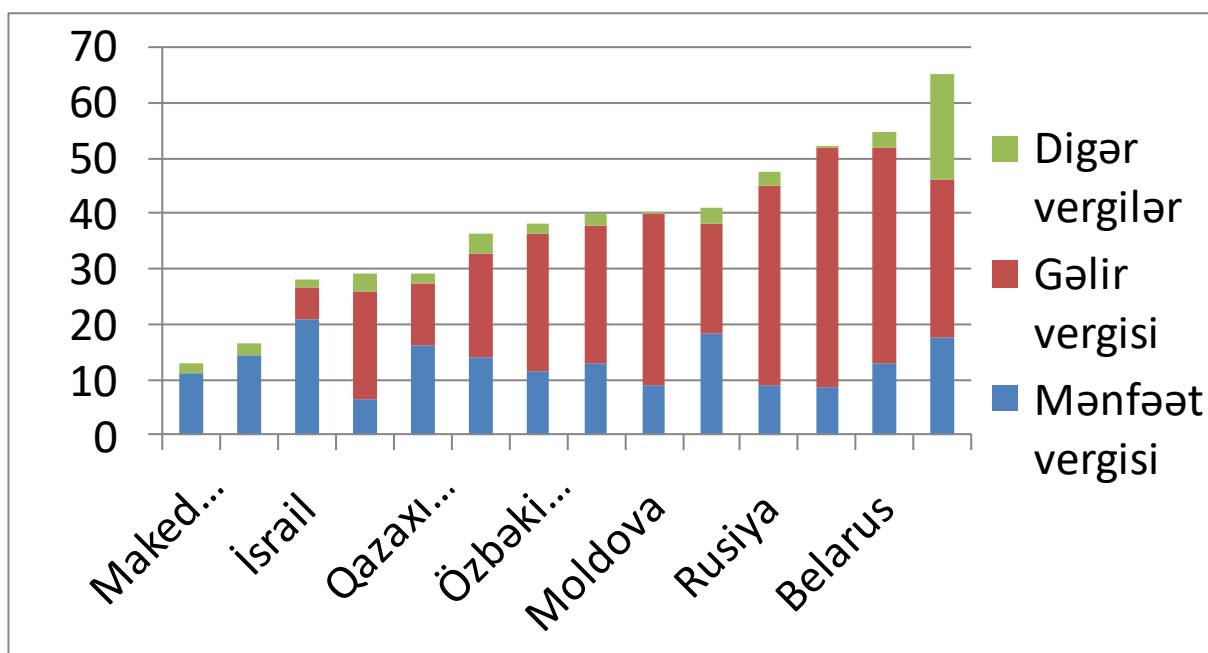
Ölkələr	Gəlir vergisi (yüks.həd.) %	Mənfəət vergisini %	ƏDV %
Finlandiya	50	26	22
Almaniya	42	15	16
Fransa	40	33,3	19,6
İsveç	56	28	25
İtaliya	39	27,5	20
Böyük Britaniya	40	23	17,5
Avstriya	50	25	20
Azərbaycan	25	20	18

Mənbə: Rzayev Zahid, Rzayev Pərviz, İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsində xarici təcrübənin tətbiqi xüsusiyyətləri, Vergi Jurnalı, 2013/4

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi Finlandiya, İsveç, Avstriyada gəlir vergisinin ən yüksək dərəcəsi 50%-in üstündə olduğu halda, bu dərəcə Azərbaycanda 25%-dir. Vergi dərəcəsində aşağı nisbət mənfəət vergisində və ƏDV vergisində də görülməkdir.

Avropa ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda ümumi vergi dərəcələrində avantaj olsa belə bu vəziyyət region ölkələri ilə müqayisədə fərqlidir. Dünya Bankının təxminlərinə görə Azərbaycan, vergi dərəcələrinin rəqabət gücü meyarına görə regionda aşağı mövqeyə malikdir.

Qrafik 1. Ümumi vergi dərəcəsi

Mənbə: Paying Taxes 2017, World Bank Group, s.113

Qrafik 1-də əks olunduğu kimi Azərbaycanda ümumi vergi yükü 39,8% olmaqla, regional ortalamanın üstündədir. Bu rəqəm Gürcüstanda 16,4 %, Qırğızıstanda 29,0% və Qazaxıstanda 29,2 %-dir.

Cədvəl 4. Vergi gəlirlərinin ÜDM-yə nisbəti, 2014

	Gəlir vergisi	Mənfəət vergisi	ƏDV
Finlandiya	13,4	1,9	14,4
Almaniya	9,6	1,7	10,1
Fransa	8,5	2,3	11,0
İsveç	12,2	2,7	12,1
İtaliya	11,3	2,2	11,8
Böyük Britaniya	8,8	2,4	10,7

Avstriya	10,1	2,1	11,7
ABŞ	10,2	2,2	4,5
İsrail	5,8	3,2	12,3
Türkiyə	4,2	1,8	12,7
Azərbaycan	1,7	3,9	5,3

Mənbə: “Revenue Statistics 2016”, OECD Publishing, 2015, s.99-109, http://dx.doi.org/10.1787/rev_stats-2016-en-fr. Azərbaycanla aid göstəricilər Azərbaycan rəqəmlərdə 2017 məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Vergi gəlirlərinin ÜDM-də payına baxdıqda verilən ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda fiziki şəxslərdən əldə edilən gəlir vergisinin ÜDM-də payının çox aşağı olduğu görülür. Mənfəət vergisinin payının yüksək olmasına baxmayaraq, ƏDV-nin çəkisi ABŞ istisna təşkil etməklə digər ölkələrdən yüksəkdir.

Azərbaycanın dünya dövlətləri arasındakı tutduğu mövqeni müəyyən etmək məqsədilə ümumilikdə bir neçə makroiqtisadi göstəriciyə nəzər salmaq lazımdır. Müxtəlif makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəsi zamanı ölkələrdə müxtəlif hesablama metodikası istifadə edilə bilər, bu isə düzgün müqayisə imkanı vermir. Bu baxımdan Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərini Azərbaycan Respublikasında Mərkəzi Bank və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı məlumatlarına əsasən analiz edək.

Mövcud qiymətlərlə ölkələrin Ümumi Daxili Məhsulu üzrə (*Gross Domestic Product*) sıralanma ən böyük göstəricidən ən kiçik göstəriciyə doğru götürüldükdə Azərbaycan bu sıralamada 194 ölkə arasında 64-cü, alıcılıq qabiliyyətinə görə (*PPP valuation – Purchasing Power Parity*) ÜDM sıralamasında 66-cı, real ÜDM artımına görə (*Real GDP growth*) isə dünya ölkələri arasında 56-cı sıranı tutur. Bu məlumatlara görə Azərbaycanın digər dövlətlər arasında orta mövqeyə sahib bir ölkə olduğu qeyd edilə bilər [38].

Adambaşına düşən gəlirlərə əsasən (*income per capita*) göstəricilər sıralandıqda ən böyük indikatora ən kiçik indikatora doğru götürüldükdə Azərbaycan verilən sıralamada 212 ölkə arasında 67-ci yerdə durur (Adambaşına düşən gəlir 4 131,9

dollardır). Adambaşına düşən gəlirə əsasən də Azərbaycan orta mövqeli ölkələrə daxil edilir.

Əhalinin sayına əsasən (*total population*) sıralanmanı ən böyükdən, ən kiçiyə doğru diqqətə alındıqda Azərbaycan verilən sıralamada 232 ölkə arasında 81-ci sıranı tutur (əhali sayı 9 898 085 nəfərdir) [42].

Əhalinin orta yaşam müddəti göstəricisinə əsasən (*average life expectancy*) Azərbaycan 212 dövlət arasında 128-ci yerdə durur (əhalinin orta yaşam müddəti 71,8 yaşdır) [41].

İnsani İnkişaf İndeksinə əsasən (*Human Development Index*) Azərbaycan 200 dövlət arasında 73-cü yerdə durur (İnsani İnkişaf İndeksi 0,737-dir) [40].

İnflyasiya dərəcəsinə əsasən (*Inflation rate*) aparılan sıralamada ən zəif inflyasiya dərəcəsinə sahib ölkələrdən ən çox inflyasiya dərəcəsinə sahib olan dövlətlərə doğru sıralansa Azərbaycan verilən siyahıda 170 dövlət arasında 69-cu yerdə durur. (İnflyasiya dərəcəsi 14%-dir). Azərbaycan bu göstəriciyə görə bir çox dövlətləri, habelə bir neçə inkişaf etmiş ölkəni ötüb keçmişdir. Bu göstərici Mərkəzi Bank tərəfindən ölkə ərazisində tətbiq edilən pul-kredit siyasəti nəticəsində daha da yüksəlməmişdir.

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının miqdarına əsasən (*investment in fixed income*) aparılmış sıralamada ən yüksək investisiya qoyulan dövlətlərdən ən aşağı investisiya qoyulan dövlətlərə doğru sıralanmış və Azərbaycan verilən siyahıda 200 dövlət daxilində 105-ci yerdə durur. (Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 15 550.8 milyon manatdır). Bu göstərici verilən sıralamada aşağı mövqedə görülsə belə Azərbaycan Respublikasında gündən günə cəlb olunan investisiyaların məbləğinin yüksəlməsini və investisiya gücünü diqqətə alaraq qeyd etmək mümkündür ki, bir neçə ildən sonra Azərbaycan hazırlanacaq siyahıda daha yaxşı ölkələr arasına daxil ola biləcəkdir [39].

Cədvəl 5. Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəriciləri

İl	ÜDM		Qeyri-neft ÜDM		Əsas kapitalla investisiya		Əhalinin nominal gəlirləri		Nominal orta aylıq əmək haqqı	
	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, manat	Artım tempi, %
2010	42465.0	105.0	18442.7	107.9	9905.7	121.2	25605.6	113.3	325.0	109.1
2011	52082.0	100.1	21974.3	109.4	12799.1	127.3	30633.5	119.6	356.6	108.3
2012	54743.7	102.2	26165.4	109.6	15407.3	118.0	34723.9	113.8	391.4	109.1
2013	58182.0	105.8	29982.8	109.9	17850.8	115.1	37555.5	108.0	419.0	106.6
2014	59014.1	102.8	33038.2	106.9	17618.6	98.3	39360.7	104.8	442.1	105.4
2015	54380.0	101.1	34500.9	101.1	15957.0	88.9	41738.6	105.7	462.0	104.5
2016	60425.2	96.9	35951.2	95.6	14903.4	73.9	45395.1	108.7	494.3	107.0
2017	70135.1	100.1	40012.3	102.7	15550.8	97.4	49162.9	108.3	525.0	106.2

Mənbə: Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.cbar.az/assets/3566/1.1.pdf>

Cədvəl 5-dən görüldüyü kimi, Azərbayanda 2010-cu ildən etibarən əhalinin nominal gəlirlərində də artım müşahidə olumuşdur. Belə ki, bu göstərici 2010-cu ildə 25605,6 milyon manat olduğu halda 2017-ci ildə 49162,9 milyon manata yüksəlmişdir. Nominal orta aylıq əmək haqqı da bənzər bir şəkildə 2010-cu ildə mövcud 325 manatdan 525 manata yüksəlmişdir.

III FƏSİL

İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİK METODLARINDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

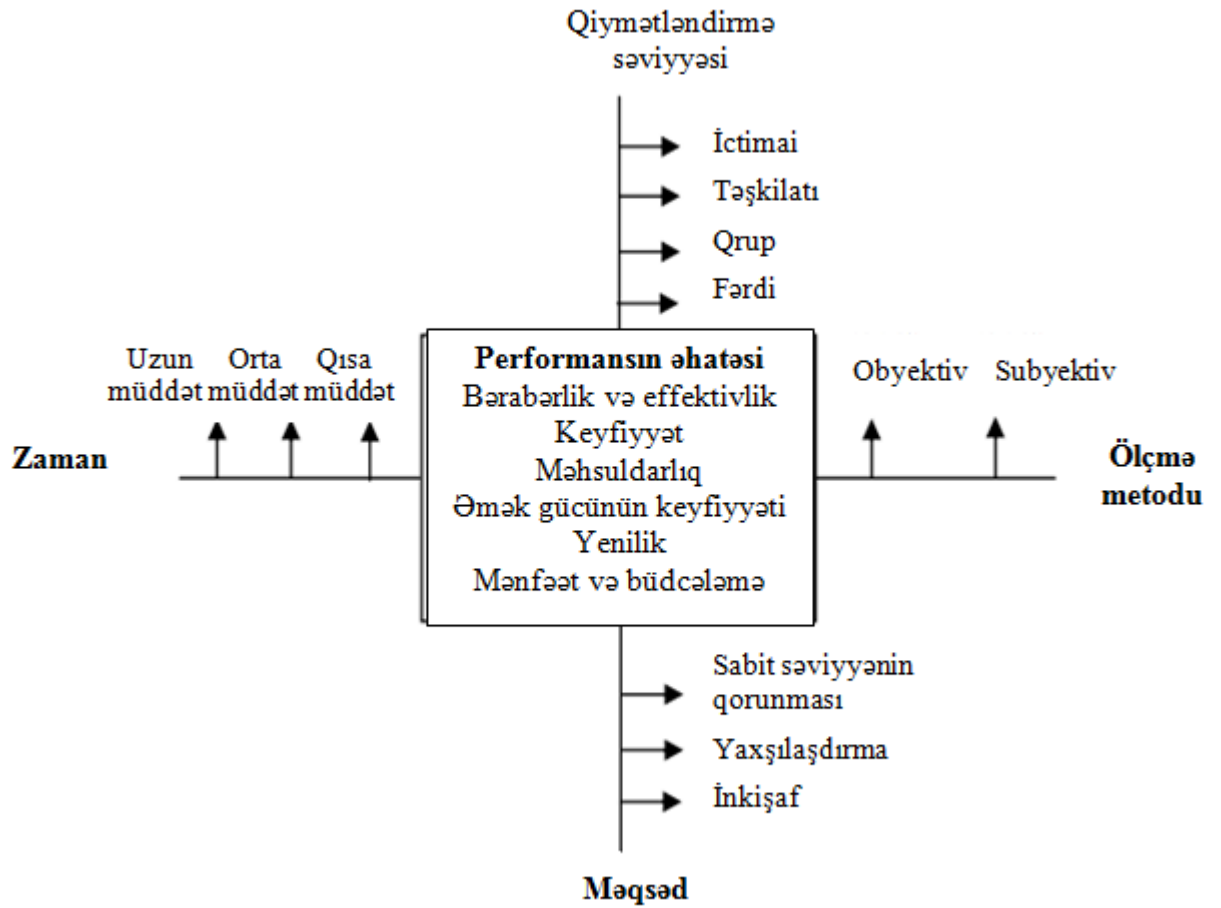
3.1 Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində dünya təcrübəsindən istifadə imkanları

Dövlət idarəçiliyinin və onun metodoloji təməlinin kompleks xüsusiyyəti onun siyasi-hüquqi, siyasi -sosial və sosial -iqtisadi reallığının tədqiq edilməsinin obyektiv və subyektiv olmasını, bununla yanaşı bu sistemdə sosial-siyasi, nəzəri-təcrübi və ümumi-elmi metodlardan ibarət kompleksdən faydalanmanı zəruri edir.

Dünya təcrübəsində istifadə edilən dövlət idarəçilik metodlarından biri performans qiymətləndirmə metodudur. Dünyadakı texnolojik dəyişikliklər, informasiya, vətəndaşların daha çox məlumat əldə etmək arzusu və qloballaşma dövlət idarəçilik strukturuna dərinlən təsir etmişdir. Yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı ilə vətəndaş əsaslı, şəffaf, performans kriteriyaları ölkələrin idarəetmə sistemində hakim olmağa başlamışdır. Ölkələrdə dövlətə aid xərclərin artması, resursların effektiv və məhsuldar istifadəsinə istiqamətlənmiş performans idarəetməsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Bu məqsədlə performans idarəetməsinə aid tətbiqlər əhəmiyyət qazanmışdır.

Bu məqsədlə dövlətdə çalışanların performanslarının fərqi varmasını təmin etmək üçün standartlar, hədəflər, mükafat kimi vasitələr istifadə edilərək, motivasiyanın artması hədəflənmişdir. Bu idarəetmə vasitələri istifadə edilərkən əsas məqsəd vətəndaş məmnuniyyətinin təmin edilməsidir.

Qısaca, bu metodun dövlət idarəçiliyi sistemində özündə etdirdiyi mənə aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir (Şəkil 3).

Şəkil 3. Dövlət idarəçiliyində performans qiymətləndirmə

Mənbə: Murat Akçakaya, Kamu sektorunda performans yönetimi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar, Karadeniz Araştırmaları, 2012/32, s.174

Şəkildən görüldüyü kimi dövlət idarəçiliyində beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən performans qiymətləndirmədə əsas məqsəd ölkədə inkişafın, mütəmadi yaxşılaşmanın və sabit səviyyənin qorunmasıdır. Bu məqsədlər uzun, orta və qısa dövrlərə görə müxtəlif meyarlardan istifadə edilərək tətbiq edilir. Digər tərəfdən bu metoddan istifadə etməklə əmək gücünün keyfiyyətini və xidmət səviyyəsini artırmaq üçün performans əsaslı əmək haqqı sistemi tətbiq edilir. Bu məqsədlə xüsusi qiymətləndirmə meyarları hazırlanır [6, s. 25].

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində hələ ki performans əsaslı idarəetmə sistemi tətbiq edilmir. Ancaq ABŞ, Kanada, Türkiyə və başqa ölkələrdə tətbiq edilən bu sistem ölkəmizdə də dövlət idarəçiliyində səmərə əldə edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Aparılan bu tədqiqat işinin 2.3 paraqrafında iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadə haqqında həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə məlumat verildi və istifadə olunan əsas metodlara nümunələr hüquqi baza, vergitutma və s. üzərindən göstərildi.

Ayrı-ayrı yontəmləri sistemləşdirərək qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi müxtəlif sahələrində dərk və izahetmə metodları dövlət idarəçiliyində də təkmilləşərək, özünəxas tədqiq metodunun hazırlanması mümkündür. Zamanla bu metodların formalaşacağı düşünülür. Sadəcə mühüm olan metodoloji problem – subyektiv və obyektiv metodların qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlamış olması prinsipi dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinə aid xüsusi metod olub çox yayılmış olmasına baxmayaraq, bunun həll edilməsinə yanaşma metodlarında müxtəlif fərqlər görülməkdədir. Dövlət idarəçiliyi özünün təbiətinə, strukturuna görə bəzi subyektiv və obyektiv nüansları, yanaşmanı əhatə edir.

Dövlət idarəçilik metodlarında obyektiv yanaşma metodunun mahiyyəti onu izah edir ki, dövlət əsasən özünə, cəmiyyətin tələbi ilə istəklərinə, fəaliyyətinə kənardan tamaşaçı olmamalı, cəmiyyətin durumunu, həmçinin onun narahatlığına səbəb olan hadisələri, cəmiyyətin bütün üzvünün istəklərini obyektiv qaydada qiymətləndirməyi bacarmalı və bu məqsədlə addımlar atmalıdır[8; 15, s.51].

Subyektiv metod isə dövlət ilə onun idarəetmə sisteminin bir vahid olaraq cəmiyyətə baxması; cəmiyyətin qarşılaşdığı və ya qarşılaşacağı problem və çətinlikləri, istəyini mövcud reallıqla dərk etməsi, bütün bunları öz idarəçilik sisemində diqqət verməsi metodudur.

Bu metodlar biri digərinə nə qədər yaxınlaşsa, habelə üst-üstə düşməyə çalışsa, dövlət idarəçiliyində müvəffəqiyyət daha çox qazanıla bilər.

Dövlət idarəçiliyi sistemində bilavasitə ona aid olan başqa xüsusi tədqiqat metodlarının işlənməsi və hazırlanması baş vermədiyindən hələ ki, təkcə çoxsaylı problemlərin tədqiq edilməsi məqsədilə ümumi elmi metodlar ilə yanaşı dövlət idarəçiliyinə aid edilən ictimai elm sahəsində tətbiq edilən xüsusi metodlardan özünəxas formada istifadə edilir.

Sıralanan ümumi elmi metodlar daxilində analiz və sintez metodu mühim yerə sahibdir. Bu metodların köməyiylə bu sahənin predmetinə aid edilən müxtəlif istiqamətli məsələlərin analizi aparılır, ümumiləşdirmə edilir, nəticədə dövlət idarəçiliyinə şamil olunan ümumi nəticələr əldə edilir. Məsələn, dövlət idarəçiliyi strukturlarında qanunverici orqan, icraedici orqan və məhkəmə orqanının tərkibi müəyyən olunur və bunların sintezindən dövlətin vahid dövlət idarəçilik aparatı formalaşdırılır.

Dövlət idarəçili sistemində məntiqi mühakimə metodu da geniş formada istifadə edilir. Bu metodun vasitəsi ilə zəkada müxtəlif aspektli ümumiləşmələr, qərarlar, rəylər formalaşır, daha sonra zəruri olan hallarda uyğun sənəddə və praktikada bunlar əks olunur.

Dövlət idarəçiliyi sistemində formalizə etmək metodu digər metodlarla müqayisədə müəyyən dərəcədə az istifadə edilir. Bu metodun vasitəsilə dövlətçilik ilə dövlət idarəçiliyində hər hansı institutun (təşkilatın) strukturu ilə fəaliyyətlərinin mühüm istiqamətləri təyin olunur [19, s.35].

Müqayisə metodu da dövlət idarəçilik sistemində geniş yayılan metodlardan biri olaraq görülür. Belə ki, dövlətçilik sistemində dövlət idarəçiliyinin nəzəri və praktik mövzularının həll edilməsində müqayisə metodunun tətbiq edilməsinin önəmi əsasən qəbul olunur, bu görüşlə bağlı fikir ayrılığı mövcud deyil. Zəruri materialları əldə etmək, onları sistemləşdirmək, ən önəmli məsələləri təyin etmək, həmçinin əsas diqqəti bu məsələlərin həll edilməsinə istiqamətləndirmək – bütün bu qaydalar doğru idarəetmənin ən mühim şərti hesab edilir. Ancaq hansı faktları əldə etmək, hansı faktların müqayisəsini aparmaq, hansı faktın dövlət idarəçiliyində vacibliyinin qəbul olunması məsələsində fikir ayrılığı vardır. Bu fikir müxtəlifliyi yalnızca dövlət idarəçiliyi sistemində aid olmamışdır. Yəni, müqayisə etmək bütün sahələrdə vacib olub və istifadə edilir. Yəni konkret nəticə əldə etmək məqsədilə hadisələr, faktlar, keyfiyyət və kəmiyyət tərəflərinin müqayisəsinin aparılması bütün sahələr üçün vacibdir.

Kəmiyyət metodu, habelə, statistik təhlil ilə proqnozlaşdırma metodları

idarəetmə sistemində ən çox yaygın olan vasitələrdən biridir. İdarəetmə sistemində alınan qərarların qəbul edilməsində təkmilləşmənin göstərə biləcəyi sosial, siyasi və iqtisadi nəticələrin təyin edilməsində, idarəetmə sisteminin təşkilati strukturunun təkmilləşməsi üçün kəmiyyət, statistik təhlili ilə proqnozlaşdırma metodunun rolu önəmlidir.

İdarəetmə sistemində ekstrapolyasiya və modelləşdirmədən bir metodoloji alət olaraq istifadə edilir. Ekstrapolyasiya, idarəetmədə müəyən bir müsbət meyillərlə mənfi meyillərin, əlamətlərin bənzər idarəetmə təşkilatlarına yayılması prosesidir. Modelləşdirmə metodu isə müxtəlif idarəetmə orqanlarının, idarəetmə prosesinin, idarəetmə strukturunun, əməliyyat modelinin işlənərək hazırlanması, onun tətbiq edilməsidir. Müxtəlif elmi-nəzəri eksperimentlər və təcrübələr aparılmasını əhatə edir. Müxtəlif idarəetmə təşkilatlarının/institutlarının formalaşmış şərait daxilində fəaliyyətinin yoxlanması, ya da mövcud vəziyyəti öyrənib, bəzi təkliflər hazırlamaq məqsədilə təcrübələrin aparılması metodundan istifadə edilir. Eksperiment vasitəsilə əldə edilən informasiyaların düzgün olması, onların obyektivliyinin bütün vacib şərtlərin reallaşdığı zaman (eksperimentin aparılması məqsədilə şərait, obyekt seçiminin düzgün olması, həlli mühüm görülən problemlərin düzgün təyin olunması) təmin oluna bilər [22].

Dövlət idarəçiliyində tətbiqi xüsusiyyətlər daşıyan tədqiqatlar müxtəlif konkret şəraitlərdə ayrılıqda bütün liderlərin hərəkətlərinə, çıxışlarına, müxtəlif konkret şəraitdə dövlətin tədbirlərinə rəyi soruşulanların münasibətini analiz etməyə köməyi dəyir. Bu kimi analizlər dövlət idarəçiliyi sistemi ilə bağlı ətraflı informasiya verməsədə dövlət idarəçiliyi sferasında nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticələr əldə etmək məqsədilə real materialların toplanması və onların sistemləşdirilməsi üçün mühüm alət rolunda çıxış edir.

Dövləti və dövlətin əsas təşkilatı strukturlarını anidən, başdan-ayağa dəyişmək real həyatda mümkün deyil. Buna nümunə olaraq, ölkə daxilində eyni zamanda digər başqa şərtlər saxlanılmaq şərtiylə müxtəlif tərkibdə parlament qurmaq və formalaşdırmaq, hökumət yaratmaq mümkün deyil. Bunların effektivliyini

hesablamaq və onların müqayisəsini aparmaq da mümkün olmur.

Dövlət idarəçiliyi makrosəviyyəli bir idarəçilik sistemidir. Bu metodların tətbiqi dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi təhlil makrosəviyyədən mikrosəviyyəyə endirməyə, dövlət idarəçiliyi sferasında müxəlif şəxsləri, bu şəxslərin davranışları ilə fəaliyyət istiqamətlərini öyrənməyə imkan verir. Bu metodların vasitəsilə dövlətin tarixi tipləri, dövlət rejimlərinin qruplaşdırılması və digər yanaşmalar hazırlar.

Dövlət idarəçiliyi sistemində ictimai elmlər üçün spesifik görülən metodların tətbiq edilməsi bunların dövlət idarəetməsinə xas olan keyfiyyətlərinin təyin edilməsi və istifadəsi tələb olunur. Buna nümunə olaraq göstərmək olar ki, müqayisə metodundan istifadə edilməsi zamanı müqayisəsi aparılan hadisələrin kəmiyyətə analizi ilə yanaşı, onların keyfiyyətlərinin tərəflərinin göstərilməsi, bu keyfiyyət fərqinin nəzərə alınaraq prosesin davamını zəruri edir. Şübhəsiz olaraq qeyd edilməlidir ki, idarəçilik sistemində adları çəkilməyən başqa metodlardan istifadə olunur. Ancaq bu metodlardan heç biri ayrı olaraq idarəetmənin keyfiyyətlə reallaşması məqsədilə kifayət etmir. Belə ki, həmin metodlardan birlikdə, yəni kompleks olaraq qarşılıqlı surətdə istifadə edilməsi dövlət idarəetməsinin müvəffəqiyyətlə tətbiqini şərtləndirə bilər. Bundan başqa dövlət idarəçiliyində mövcud olan çoxsaylı metodların bütünü heçdə eyni səviyyədə tətbiq etmək mümkün deyil. Mütəxəssislər görə buna ehtiyac yoxdur. Ümumiyyətlə, müxtəlif metodlardan bir çoxu bəzi xüsusiyyətlərlə və müəyyən konkret şəraitdə məhdudiyyətlərlə tətbiq olunur.

Almaniyada elmi ədəbiyyatlarda dövlət idarəetməsinin iki metodla həyata keçirildiyi bildirilir. Bunlardan ilk metod neqativ metoddur. Birinci metoda əsasən klassik formada hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun dövlət idarəetmə subyektlərinin həyata keçirdikləri əməliyyatlara qanunverici orqanlarla məhkəmə əməliyyatları aid olunur. Dövlət idarəetməsinin pozitiv metodunda isə idarəetmə fəaliyyəti ilə müəyyən səviyyədə qanunverici hakimiyyətlə məhkəmə hakimiyyəti maraqlanır [31, s.35].

Azərbaycanda da idarəetmə metodunun əsas hədəfi idarəetmə prosesinin doğru

və effektiv formada təşkil edilməsinə imkan yaratmaq, habelə dövlətin qarşına qoyduğu məqsədlərə tam olaraq çatmaq məqsədilə innovativ texnikalardan, əmək ilə istehsal prosesinin təşkil edilməsinin müxtəlif növlərindən effektiv istifadə olunmasından yararlanır. Bundan başqa ölkədə idarəçilik metodları təsərrüfat fəaliyyətinin reallaşmasına xidmət göstərir və kompleks qaydada idarəetmə funksiyalarının həyata keçməsi ilə əlaqədar baş verir. İdarəçilik metodları ölkənin strateji tərəqqi vəzifəsinin, iqtisadi inkişaf qanunlarının şərtlərinin tətbiqi metodu olaraq qəbul edilir. Azərbaycanda idarəçilik metodları həm də qanunlarla prinsiplərdən istifadəetmə formasıdır. Ölkədə bu metodların xüsusi seçilməsi ilə onların tətbiq edilməsi idarə olunan obyektlərlə proseslərin, həmçinin müxtəlif hadisələrin xüsusiyyəti və məzmununa bağlı olaraq dəyişir.

Azərbaycanda dövlət idarəetməsinin mühüm üç metodu istifadə olunur. Bunlar iqtisadi metod və inzibati-sərəncam metodudur. Ölkədə idarəçilik məqsədlərinə çatmaq naminə cəmiyyətin mövcud iqtisadi qanunlarından geniş istifadə olunması, habelə obyektiv iqtisadi faydave mənafehlərin diqqətə alınaraq bu əsasda təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin həyata keçməsi metodlarından idarəçiliyin iqtisadi metodları istifadə edilir. İqtisadi metodla idarəçilik obyektinin müxtəlif tərəflərinə, yəni istehsalın təşkil edilməsi, onun nizamlanması, idarəçilik fəaliyyətlərinin həyata keçirməsinə, kollektlərin və onların üzvlərinin maddi və mənəvi marıqlarına təsir göstərir, istehsal prosesinin sistemli olmasına çalışır.

İdarəçilikdə istifadə edilən iqtisadi metodu vasitəsilə planlaşdırma, əmək haqqı, təsərrüfat hesabı, maddi həvəsləndirmə, qiymət, mənfəət, maya dəyəri, gəlir və müxtəlif mexanizmlər məqsədyönlü alətə çevrilmiş olur. İqtisadi metodlar ölkə resurslarının qənaət edilməsinə, onun maya dəyərinin azalmasına, mal ilə xidmətlərin keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə, gəlirlər ilə mənfəətin ümumi həcmnin çoxalmasına, əmək qabiliyyəti və gücünün artırılmasına istiqamətlənir.

Azərbaycanda idarəçilik fəaliyyətində istifadə edilən inzibati- sərəncam metodunun həyata keçməsi çox mühüm və faydalı mövzulardan biridir. Çünki inzibati-sərəncam metodunun köməyi ilə dövlətin, cəmiyyətin mövcud qanunlarının,

ölkənin əmək qanunvericiliyinin, həmçinin sahibkarlara verilmiş səlahiyyətlərin əsasında istifadə olunmalıdır. Bundan başqa bu qanunların, qaydaların və aktların pozulmasına şərait yaradan sahibkarlar ilə mütəxəssislər bu pozuntulara əsasən məsuliyyətə cəlb edilir.

Azərbaycanda tətbiq edilən inzibati- sərəncam metodu hakimiyyət gücünə əsaslandığı üçün normativ- sərəncam xüsusiyyətinə malikdir, bu səbəbdən onun icrasə birmənalı olaraq məcburi hesab edilir. İnzibati-sərəncam metodunun əsas obyektini çox genişdir, eyni zamanda çoxcəhətlidir. Dövlətdə inzibati-sərəncam metodunun vasitəsi ilə istehsal sferasının təşkil edilməsi sistemi, bunların idarəetmə təşkilatı, əməyin təşkil olunması şəkli, işçi ilə rəhbər əlaqələri formalaşır və təkmilləşir.

3.2 Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin mükəmməl sisteminin yaradılması xüsusiyyətləri

Dövlət idarəçiliyində səmərəlilik, effektivliyin təmini, bütün digər faktorların təsirinə paralel olaraq, həm də dövlət və hökumət qərarlarının, habelə, müvafiq layihələrin ölkənin istehsal sahələrində və həmin sahələrin istehsal birliklərində (istehsal firmaları və müəssisələrində) tətbiqinin nəticələrindən asılıdır. Dövlət qərarları əsasında tətbiq olunacaq layihələrin və digər kompleks (texniki-texnoloji, təşkilati, sosial-iqtisadi) tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi əsaslandırılmalı və müəyyən edilməlidir.

Bu əsaslandırma aşağıdakı göstəricilərin müqayisəli (layihə tətbiq edilənə qədər və sonra) təhlili əsasında aparılır [32, s.54]:

- layihənin tətbiqi ilə əlaqədar tələb olunan əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi məbləği;
- məhsul və ya xidmət vahidinə düşən əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləği;
- gəlirin hər manatına düşən əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləği;
- əmək məhsuldarlığı (layihənin tətbiqi ilə əlaqədar əmək məhsuldarlığının səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər);

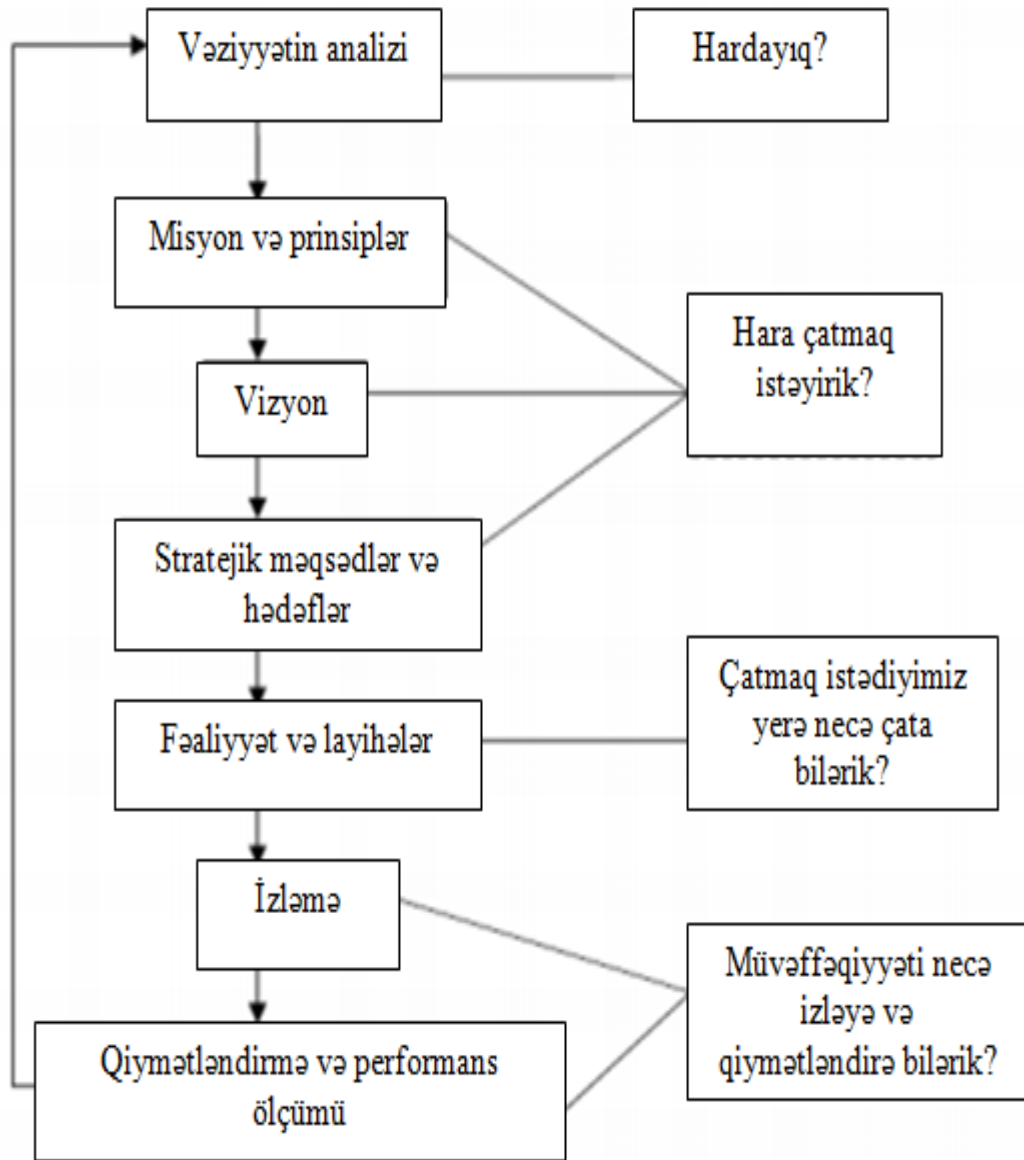
- layihənin tətbiqi ilə əlaqədar məhsulun (xidmətin) maya dəyəri: a) məhsul və ya xidmət vahidinə düşən cari (istehsal) xərclərin məbləği; b) gəlirin hər manatına düşən cari xərclərin məbləği;
- layihənin tətbiqi ilə əlaqədar illik tam xərclərin (illik cari istehsal xərcləri və əsaslı vəsait qoyuluşunun bir ilə gətirilmiş məbləği) ümumi məbləği;
- layihənin tətbiqi ilə əlaqədar tələb olunan əsaslı vəsait qoyuluşunun ödənilmə müddəti (müvafiq normativ göstərici ilə müqayisədə);
- əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəlilik (rentabellik) əmsalı (əsaslı vəsait qoyuluşunun hər manatına düşən ümumi və ya balans mənfəəti);
- layihənin tətbiqi nəticəsində (pul ifadəsində) əldə ediləcək illik iqtisadi səmərə (layihənin tətbiqinə qədər və sonra illik tam xərclərin fərqi);
- məhsulun və ya xidmətin rentabelliği: a) məhsulun və ya xidmətin ümumi rentabelliği (cari istehsal xərclərinin hər manatına düşən ümumi mənfəət); b) məhsulun və ya xidmətin hesabi rentabelliği (cari istehsal xərclərinin hər manatına düşən hesabi mənfəət);
- təsərrüfatın (istehsal birliyi və müəssisənin) rentabelliği:
 - a) təsərrüfatın ümumi rentabelliği (təsərrüfatın istehsal fondlarının orta illik dəyərinin hər manatına düşən ümumi mənfəət);
 - b) təsərrüfatın hesabi rentabelliği (güzəştli istehsal fondlarının orta illik dəyərinin hər manatına düşən hesabi mənfəət).

Ümumiyyətlə, dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı günümüzdə geniş istifadə edilən yöntəmlərdən biri stratejik planlamadır.

Keyfiyyət və mükəmməllik axtarışının artdığı bir dünyada, vətəndaşa xidmət istehsalının effektivliyi və məhsuldarlığının təmin edilməsi vəzifəsi olan dövlət sektorunun, strateji idarəetmə qayda və prinsiplərinin tətbiqində gecikməməsi lazımdır. Dövlət idarəçiliyinin yenidən formalaşmasında, habelə dövlət mülkiyyətinin xalq adına hökumət tərəfindən ən optimal formada idarə edilməsi üçün irəli, novator

görürlü vizyon sahibi rəhbərlər və kadrlar seçilməli və bu istiqamətdə daha çox iş aparmalıdır [15, s.31].

Qeyd etmək zəruridir ki, stratejik planlama dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini düzgün həyata keçirmənin ən effektiv yoludur. Bu məqsədlə strateji planlaşdırma zamanı zəruri olan bir neçə mərhələ hazırlanmalıdır. Bu zaman aşağıdakı mərhələlər xüsusi ayrılır (Şəkil 4).

Şəkil 4. Dövlət idarəçiliyində stratejik planlamanın mərhələləri

Mənbə: Cemal Öztürk, Kamu yönetiminde stratejik yaklaşımlar, SAGE Yayın, 2016, s.33.

Dövlət idarəçiliyində mülkiyyətin və resursların idarə edilməsinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi zamanı stratejik planlamanda çoxmərhləli addımlar atılır. Belə ki, ilk olaraq dövlətin sahib olduğu mülkiyyətin analizi aparılır. Bu zaman dövlət idarəçiliyində qarşıya qoyulmuş sual “hardayıq?” formasında verilir. Bu istiqamətdə misyon müəyyənləşərək sahib olduğu mülkiyyətin səviyyəsi artırmaq/azaltmaq, keyfiyyət idarəetməsində əsas hədəflər, bütün cəmiyyətin bu mülkiyyətdən bərabərhüquqlu qaydada faydalanma imkanı, habelə bu mülkiyyətin gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə təyin edilmiş ümdə məqsədlər vurğulanır. Bu məqsədlər üçün əsas prinsiplər təyin edilir. Bu kimi fəaliyyət isə “hara çatmaq istəyirik?” formasında verilir. Təbii ki verilən suala uyğun olaraq stratejik planda misyon və prinsiplə sistemləşdirilir. Daha sonra misyon seçilir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, misyon uzun müddətli məqsədləri xarakterlə edərkən, vizyon yaxın gələcək üçün çatmaq istənən hədəflərdir. Bu etapda qiymətləndirmə üçün lazım olan digər nüans stratejik məqsədlərin seçilməsi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə qiymətləndirməni düzgün aparmaq üçün digər mərhələ çatmaq istədiyimiz yerə hansı yolla çatılacağıdır. Bu zaman misyona və vizyona uyğun fəaliyyət planı tərtib edilir və layihələr hazırlanır. Qiymətləndirmə üçün önəmli olan bu mərhələdə düzgün və effektiv layihələrin hazırlanması vacibdir.

Digər mərhələ isə müvəffəqiyyətin necə izləmə və qiymətləndirilə biləcəyi ilə bağlıdır. Stratejik planlamanın son mərhələsi görüldüyü kimi sırf qiymətləndirmə ilə bağlıdır. Bu mərhələdə dövlət idarəçiliyində mülkiyyətin idarə edilməsinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi aparılır. Əvvəlcə uzun müddətli və qısa müddətli məqsədlərə nəzər salınaraq qarşıya qoyulmuş məqsədlərin hansı səviyyədə reallaşdırıldığı qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, dövlət idarəçiliyində effektivliyin və səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı mühüm müqayisələrin aparılması zəruridir. Bura daxildir [21]:

1. cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarına uyğun məqsədlərin dövlət idarəçiliyi sahəsində

həyata keçməsi;

2. məqsədlərin idarəçilik sahəsində reallaşdırması, obyektiv dövlət idarəetməsinin qərarları ilə həyata keçəcək fəaliyyətinin müvafiq nəticələri ilə təmizlənməsi;
3. dövlət idarəetməsində obyektiv nəticələrin cəmiyyətin tələbləri və mənafeələrinə uyğunlaşdırılması;
4. dövlət idarəetməsi ilə bağlı ictimai məsələlərin müvafiq obyektiv nəticələrlə uyğunlaşdırılması;
5. mümkün görülən idarəçilik potensialının onun real istifadə dərəcəsi ilə təmizlənməsi;
6. bir bütün olaraq cəmiyyətin real tələbi ilə ehtiyaclarının dövlət idarəetməsi ilə həyata keçməsi, onun hüquqi əsası və tənzimlənməsi.

Dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrdə (vətəndaşlar, əmək kollektivləri, ailələr, ictimai qruplar, dövlət strukturu) qiymətləndirilməsi müxtəlif analitik təhlillərin aparılmasını tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin təhlili və qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma üsulundan istifadə olunmalıdır.

Dövlət hakimiyyəti ilə yerli özünüidarəetmə təşkilatlarının, ayrı ayrılıqda vəzifəli şəxslərin hesabatında dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin obyektiv təhlili və qiymətləndirilməsi, həyatın müxtəlif məsələləri ilə bağlı kütləvi diskussiyalara və səsverməyə əsaslanmaqdadır.

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsinin mühüm vasitələrindən biri ictimai fikrin formalaşdırılmasıdır. Bu səbəbdən dövlət idarəçiliyində effektivlik və səmərəliliyin qiymətləndirilməsində aşağıdakılar xüsusi fayda daşıyır [34]:

1. İctimai görüşün daimi şəkildə müəyyən olunması və ümumiləşməsi, uyğun informasiyanın toplanıb sistemləşməsi, təhlilin çeşidli metodundan istifadə və faydalanma;
2. Dövlət idarəçiliyində mövcud xarakter və səviyyə üzrə qiymətləndirmə. Bu zaman nəticələr uyğun sosioloji tədqiqata əsaslanmaqdadır;

3. İctimai görüşün prioritet olması və hörmətini qorumaq məqsədiylə aktif normative tədbirlərin və praktiki fəaliyyətin həyata keçməsi;
4. İdarəetmə sistemində baş vermiş nöqsanlar ilə buraxılmış səhvlər haqqında vətəndaşların şifahi və ya yazılı olaraq müraciətlərinin hamısının tədqiqi, habelə bu istiqamətdə idarəetmə prosesinin təkmilləşməsi və yenilənməsi (bütün nöqsanın yox edilməsi);
5. Neqatif hadisələrlə proseslərin uyğun informasiya axınlarının daha detaylı və tam olaraq təhlilinin aparılması və yolverilməz halların aradan qaldırılması üçün idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi;
6. Dövlət idarəçiliyi təşkilatlarının, habelə dövlət qulluqçularının daha effektiv şəkildə birbaşa vətəndaşlarla geniş təmas, əlaqə və dialoqda olub zəruri informasiyaları əldə etməsi.

Dövlət idarə edilmə sistemində səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı ən mühüm sual iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin rolunun hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır.

Günümüzün hakim sistemi kapitalist sistem olduğundan müasir rifah dövlətləri ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni quruluşuna və mövcud problemlərinə uyğun olaraq müxtəlif əhatə və təsirə sahib siyasət (mülkiyyəti dövlət və özəl sektor arasında bölüşdürən) tətbiq edirlər. Bildiyimiz kimi cəmiyyətdə mövcud əlaqələr istehsal və istehlak müddətinə uyğun olaraq meydana gəlir. Bu səbəblə tətbiq olunan siyasətin səviyyəsi cəmiyyətdə reallaşan istehsal və istehlak əlaqəsini formalaşdırır. Heilbroner və Galbraithın (1990) ifadə etdiyi kimi cəmiyyətdə istehlak edilən və istehsal olunan hər bir mal və xidmətin əsas “dəyər” meyarı pul olduğundan buraxılan mal və xidmətlər bir istiqamətdə hərəkət edərkən pul əks istiqamətdə hərəkət edir. Bu hərəkət istehsal və istehlaka əsaslanan və hər bir şeyi metalaşdıran kapitalist sistemin varlıq şərtidir.

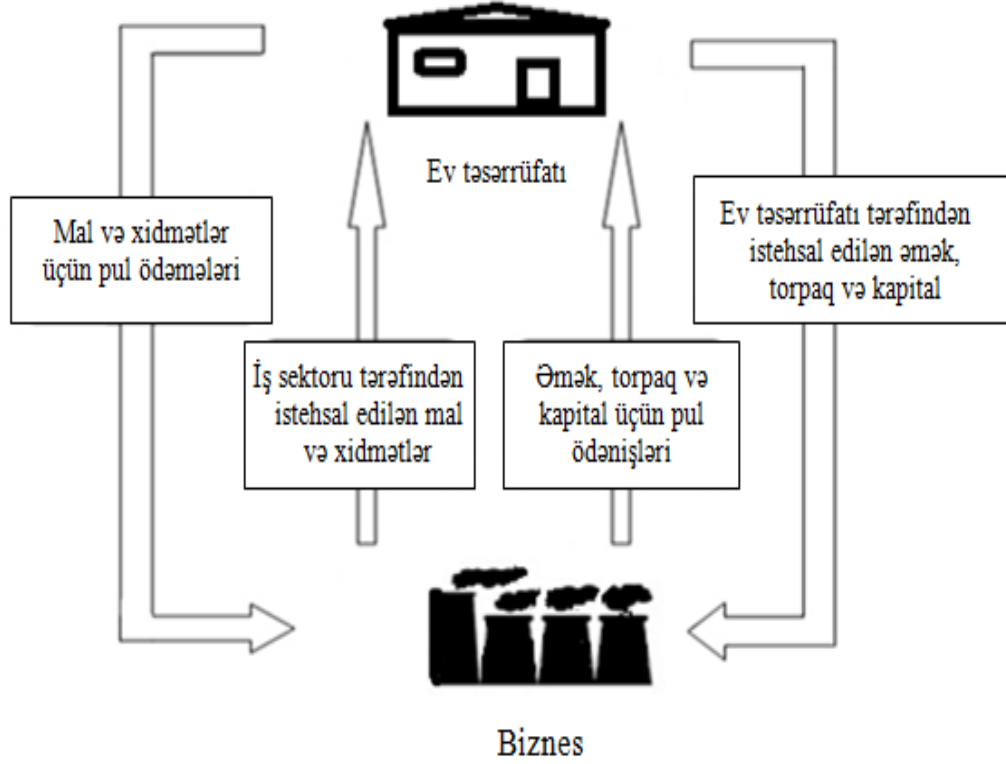
Dövlət tərəfindən həyata keçirilən proses və istifadə edilən fərqli mexanizmlərlə bazarın reallaşdırdığı bölgü yenidən təşkil edilərək sistemin davamlılığına risk meydana gətirəcək təsirləri azaldır. Bu əlaqəni daha açıq bir

şəkildə göstərmək üçün müəlliflər bazarı - amil və mal bazarı olmaqla iki növ bazar fəaliyyətinə ayırır.

Amil bazarında mal və xidmətlər istehsal edilən çoxlu sayda əməliyyatlarda əmək, torpaq və kapital xidmətləri alınıb satılmaqda, kirayə götürülməkdə, təklif edilməkdədir. Mal və xidmət bazarı isə bölgünün təşkil edildiyi, cəmiyyət alıcıları arasında paylandığı dövrü bir sistemdir. Beləliklə, mal bazarında ev təsərrüfatları alıcı, amil bazarında isə satıcı mövqeyindədir. Mal bazarında şirkətlər (ictimai təşkilatlar da daxil olmaqla) satıcı, amil bazarında isə alıcı mövqeyindədir. Burada diqqət çəkən nöqtə bu iki bazarın müstəqil olmayıb birinin digəri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin olmasıdır (Şəkil 5).

Amil bazarında qazanılan ev təsərrüfatlarının gəliri mal bazarında xərclənir. Biznes baxımından isə faktorların kirayə alınması üçün xərclənən gəlir, mal bazarında qazanılmaqdadır. Beləliklə, istehsal və bölgü tamamilə müstəqil olmayıb qarşılıqlı asılı fəaliyyətlərdir. Fərdlərin qabiliyyətləri və sahib olduqları istehsal faktorları müxtəlif olduğundan satışa təqdim etdikləri amil faktor xidmətlərinin miqdarı və qazandıqları qiymət də dəyişir.

Faktor sahiblərindən bir qismi dəyişən imkanlara uyğunlaşma təmin edə bilmə və bu vəziyyəti daha faydalı vəziyyətə salabilmə qabiliyyətinə sahibkən, digər bir qisim əksinə müvəffəqiyyətsiz olub satdıqları faktor xidmətlərini kimsənin almaq istəməməsi ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Qısaca bu dövrün davam etməsi onu sonlandırma biləcək risklərin qarşısının alınması ilə mümkündür. Bu vəziyyətdə dövlət, kapitalist sistemin davamlılığının qorunması üçün həm amil bazarının, həm də mal bazarının aktyorlarının bazarda iştirak edə biləcəyi şəraiti təmin edir və yenidən bölgünü bu istiqamətdə həyata keçirir.

Şəkil 5. Sadə bazar mexanizmi

Kapitalizmdə fərdin özünü könüllü formada sərmayəyə təslim etməsi və bazar mexanizmi dövrünün reallaşması kapitalizmin təbiətinə xas olduğundan Şəkil 2-də də görüldüyü kimi sistemin mövcud təbiətinin pozulması sistemin sonunun gəlməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən cəmiyyətdə zəruri vəziyyəti təmin edəcək bütün neqativ təsirlərin qarşısının alınmasına çalışılır.

İqtisadiyyatda dövlət bölməsi məhz bir tərəfdən bazar mexanizminin düzgün işləməsi üçün özəl sektor tərəfindən diqqət ayrılmayan sahələri canlandırır. Belə ki, fərdlərin istehlak məhsullarına həmişə ehtiyac duyması, eyni zamanda özünü yaxşı bir istehsalçı olaraq və ya bazarda alınıb satıla bilən bir əmtəə olaraq realizə edə bilməsi, yəni sərmayəyə sata bilməsi üçün sağlamlığının, təhsilinin, mədəniyyətinin gözlənilən və tələb edilən səviyyədə olması lazımdır. Amma çox təəssüf ki, sistemin davamlılığı üçün beynəlxalq aləmdə və cəmiyyət daxilində bəzən bütün fərdlərin müəyyən bir səviyyənin üstündə olmasına səy göstərilir. Sistem - sağlam, təhsilli, mədəni, başqa bir ifadəylə hərtərəfli inkişaf etmiş ixtisaslı (yüksək maaşlı) və

haqqlarını müdafiə edə bilən fərdə ehtiyac duyduğu kimi xəstə, təhsilsiz, yalnız zəruri həyat ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün minimum maaşla işləyəcək və hüquqlarını müdafiə edə bilməyəcək fərdlərə də ehtiyac hiss edir. Buna görə də sosial nizam müxtəlif siyasətlərlə dövlət tərəfindən həmişə tənzimlənməkdədir.

3.3 Azərbaycanı dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması yolları

Dövlət idarəçiliyində səmərəlilik problemi müasir dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin həmişə diqqət mərkəzinə qoyulmuşdur. Azərbaycanda ölkənin resurslarının məhdudluğu şəraitində əhalinin ən zəruri tələbatlarının ödənilməsi problemlərinin həlli ancaq və ancaq dövlət idarəçiliyində səmərəlilik əldə edilməsi ilə nail oluna bilər. Bu isə, dövlət strukturunun bütün səviyyələrində qəbul ediləcək qərarların keyfiyyətinin və əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsini, habelə heyətin hərtərəfli fəaliyyətinin bütün sahələrində səmərəliliyini təmin etməlidir.

Azərbaycanda idarəçilik sistemində səmərəliliyin təkmilləşdirilməsi üçün “Xalqın mənafeyinə xidmət” misyonuna nail olunması, habelə tələb olunan yekun real nəticənin əldə edilməsi üzrə və ya bununla əlaqədar kompleks tədbirlər həyata keçirməlidir. Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin təkmilləşdirilməsini izah etmək üçün, əvvəlcə fəaliyyətlərin effektivliyi yollarının məzmunu aydınlaşdırılmalıdır. Belə olduğu halda, hər hansı fəaliyyətin, o cümlədən idarəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsində əmək məhsuldarlığının artırılması və nəticə göstəricilərinin qənaətbəxş olmasına nail olunacaqdır [28].

Ölkəmizdə dövlət idarəçiliyi sistemində səmərəliliyi təkmilləşdirmək üçün iqtisadi səmərəlilik daima yüksəldilməlidir. Bunun üçün vətəndaşlar ilə dövlət işçiləri arasında inam və etibar gücləndirilməli, vətəndərlərin öz vəzifə və borclarını (vergi və digər məcburi ödənişlər üzrə borcu, ətraf mühit borcu, qanunlara tabe olma və s.) yerinə yetirməsi üçün ilk əvvəl dövləti təmsilən çalışan işçilər öz vəzifələrini birmənalı olaraq düzgün icra etməlidirlər.

Çağdaş idarəetmə sistemində təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl tədqiq edilmiş və işlənmişdir. Dövlət idarəçiliyində effektivlik və səmərəliliyin təkmilləşdirilməsi üçün bu anlayışlar tədqiq edilib, müəyyən səviyyədə istifadə edilə bilər. Ancaq dövlət idarəçilik sistemində fəaliyyət idarəetmənin bütün digər növlərindən onunla fərqlənməkdədir ki, burada qərarlar dövlət hakimiyyəti ilə dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçməkdədir. Burada öncül rol siyasi rəhbərliyə məxsusdur. Belə ki, siyasət iqtisadiyyatın və vətəndaşların ictimai mənafelərinin cəmlənmiş ifadəsidir. Dövlət səviyyəsində əldə edilməyə çalışılan səmərəliliyin təkmilləşdirilməsi üçün ölkənin siyasi sistemində müəyyənləşən strateji məqsədlərə çatmaq naminə istifadə olunan bir çox resurslar/xərclər əldə edilmiş nəticələr üzrə hesablanmış nisbət artırılması ilə mümkündür.

Nəzərə almaq zəruridir ki, idarəçilik fəaliyyəti iqtisadi cəhətdən (xərclərin minimum olması meyarı ilə) səmərəli olmalıdır. Lakin qarşıya qoyulan sosial-siyasi hədəflərə nail olmaq nöqtəyi-nəzərindən idarəçilik fəaliyyəti maddi aspektdən həmişə effektiv ola bilmir. Bu baxımdan Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sistemində səmərəliliyi təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı addımların atılması zəruridir:

- şişirdilmiş xərclər mütləq olaraq azaldılmalı,
- nəzarət/audit sistemi gücləndirilməli,
- hesabverəbilirlik artırılmalı,
- vətəndaşın informasiya əldə etmə imkanı artırılmalı
- əxlaqi dəyərlər (ölkə varlığı üçün zəruri olan dəyərlər) həm vətəndaş, həm də dövlət qulluqçusu üçün gücləndirilməlidir.

Bütün bu göstərilənlərdə uğur qazanmaq ölkənin dövlət idarəçiliyini optimallaşdırmaqla yanaşı, Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkə səviyyəsinə yüksəldəcəkdir. Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkə statusu qazanması üçün Dünya Bankının metodikasına nəzər salmalı və dövlət idarəçiliyi sistməmini bu istiqamətdə təkmilləşdirməlidir. Dünya Bankının hazırladığı metodika müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələri aşağıdakı ardıcılıqla müqayisə edilir [8, s.17]:

- ✓ Dünyanın mənzərəsi: əsas iqtisadi göstəricilər, həyat tərzinin keyfiyyəti (uzun ömürlülük, yetkinlik səviyyəsi və həyat səviyyəsi);
- ✓ Əhali: əhali sakinliyi və əmək resursları, yoxsulluq, gəlirlərin və istehlakın bölüşdürülməsi, təhsil və səhiyyə;
- ✓ Ətraf mühit: torpaqdan istifadə və kənd təsərrüfatı istehsalı, su resursları, meşəçilik və qoruq zonaları; enerji istehlakı və tullantılar;
- ✓ İqtisadiyyat: iqtisadi artımın dinamikası, istehsalın quruluşu, istehlakın tələbatın quruluşu; hökumətin mərkəzi büdcəsi, tədiyyə balansı, cari əməliyyatların və valyuta resurslarının hesabı;
- ✓ Dövlət və bazar: özəl sektorda maliyyələşdirmə, dövlətin iqtisadiyyatda rolu, energetika və nəqliyyat, rabitə və informasiya–kommunikasiya sistemi, elmi-texniki inkişaf;
- ✓ Qlobal əlaqələr: beynəlxalq ticarət, maliyyə yardımı və kapital axını.

Bu siyahı bizə imkan verir ki, Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sistemində zəruri olan sahələri seçək və təkmilləşdiməni bu istiqamətdə aparaq. Bunun üçün isə əvvəlki paraqrafda verilən strateji planlamada olduğu kimi Azərbaycanın çatmaq istədiyi məqsədlər ağacı formalaşmalı və dövlət idarəçiliyi o istiqamətdə yenilənməlidir.

Dövlət idarəçiliyi sistemində bütün problemlər sıx əlaqədar olduğundan ayrı-ayrılıqda həll edilə bilməz. Azərbaycanda dövlət qulluğunun islahatı ölkədə idarəetmə islahatları çərçivəsində yerinə yetirilməlidir və o, bir anlıq əsaslı dəyişikliklərdən ibarət olmamalı, ardıcıl və mərhələ-mərhələ yerinə yetirilməlidir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatında ən mühüm problemlərdən biri korrupsiya ilə bağlıdır. Bu anlayış hər bir ölkədə milli, siyasi, iqtisadi, bir sözlə müxtəlif şəraitə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edir. Statistik məlumatlar, beynəlxalq təcrübədə görülür ki, korrupsiya ilk növbədə rüşvətxorluğun, vəzifədən sui-istifadə hallarının, iqtisadi sahədə törədilən cinayətlərin və eləcə də dövlət əmlakının müxtəlif sahələrində talanların artırılması ilə bağlıdır. Korrupsiya mütəşəkkil cinayətkarlığın ayrılmaz hissəsi olmaqla, xüsusi təhlükəli cinayət kimi qanunun aliliyi prinsipini

nüfuzdan salır, ölkənin iqtisadiyyatını inkişafdan saxlayır, vəzifəli şəxslərin inamını sarsıdır, onları vəzifə xəyanətçılığına sürükləyir.

Korrupsiya ilə mübarizə sahəsində Azərbaycanda hökumət tərəfindən ciddi addımlar atılmışdır. Ölkədə bu sahədə normativ aktlar qəbul olunub. Bu baxımdan “İstehsal, xidmət, maliyyə- kredit fəaliyyətinə dövlətin nəzarətinin qaydaya salınması, əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi” barədə (1996), “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması” haqqında (1999), “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” (2000) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının və “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun (2004) əhəmiyyəti böyükdür.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu korrupsiya ilə əlaqədar hüquq pozmaların aşkarlanması, qarşısının alınması, mövcud nəticələrinin aradan qalxmasına, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuniliyinin, səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Dövlət idarəçilik sahəsində bu sahədə aparılmış təkmilləşdirmənin nəticəsini Transparency International-ın hazırladığı Corruption Index-də görmək mümkündür (Qrafik 1).

Qrafik 1. Azərbaycan korrupsiya indeksi

Mənbə: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/corruption-index>

Verilən qrafik açıq şəkildə göstərir ki, ölkədə korrupsiya ilə mübarizədə ciddi nailiyyət əldə edilmişdir. Belə ki, 2008-ci ildə 19 balla qiymətləndirilən Azərbaycan, 2018-ci ildə 31 bal almışdır. Ancaq bu göstərici maksimum 100 balla qiymətləndirilən “şəffaf”lıq göstəricisindən çox aşağıdır. Bu göstərici deməyə əsas verir ki, bu istiqamətdə dövlət idarəçiliyində təkmilləşdirməyə yenə ehtiyac var. Bu səbəbdən ölkədə korrupsiya ilə mübarizə üçün ilk növbədə onu yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasına çalışılmalıdır.

Ümumiyyətlə, korrupsiyanın yayılmasının əsas səbəbləri kimi dövlət qulluqçularının maaşının aşağı olması, iqtisadi sahədə boşluqların olması, cəmiyyətdə sosial-ədalət prinsiplərinin pozulması, məmurların müəyyən qismində (xüsusən də qərarları qəbul etməkdə iştirakı olan dövlət məmurlarında) cəzasızlığa əminlik hissinin formalaşması, mənəvi-əxlaq dəyərlərinin aşağı düşməsi, istənilən yolla varlanmaq istəyən təbəqənin mövcudluğu misal ola bilər [9, s.276]. Bu səbəbər əslində çox genişdir. Azərbaycanda bu səbəblər arasında korrupsiyaya şərait yaradanları seçilməli və onların qarşısının alınması üçün dövlət idarəçiliyində təkmilləşmə bu istiqamətlərə yönəlməlidir.

NƏTİCƏ

Günümüzdə əsas yanaşmalardan biri “modernizasiya” anlayışıdır. Milli iqtisadiyyatlar ölkələrini qlobal tələblərə uyğun modernləşdirməyə çalışırlar. Azərbaycan da iqtisadiyyatda dövlət idarəçilik metodlarından istifadəni daima təkmilləşdirərək dövlət idarəçiliyində modernizasiyanı təmin etməyə çalışır.

İqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadə zamanı səmərəlilik ən mühüm amil olaraq qiymətləndirilir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin aparılması üçün isə dövlət idarəçiliyi orqanlarının vəzifə və öhdəliklərini zəruri qanunverici baza ilə bərkətmək və aşağıda sıralanan punktlara nail olmağa çalışılmalıdır:

- səlahiyyətlərə uyğun informasiya mənbəyinin və resursunun formalaşması,
- dövlətin resurslarını əhatə edən bütün orqanlar, təşkilatlar, habelə fərdlər arasında koordinasiyanın təmini,
- dövlət idarəçilik metodlarından istifadə zamanı ahəngdarlığın bütün təşkilatlar arasında təmini,
- milli və beynəlxalq informasiya resurslarının səmərəli istifadə olunması;
- dövlət resurslarının bölgüsündə ədalətin təmini.

Sıralanan bu punktlar dövlət idarəçiliyində və iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodları ilə modernləşmə prosesində dövlətin inkişafı üçün zəruridir.

İqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarından istifadədə modernizasiya beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərlə birbaşa bağlıdır. Bu dəyişikliklər hədsiz çoxdur. Buna misal olaraq qlobal maliyyə sistemində baş verən dəyişiklikləri göstərmək olar. Qlobal maliyyə sisteminin müasir vəziyyəti analiz edildikdə diqqət çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri dünyanın hər keçən gün dəyər qazanan yeni kriptopul vahidləridir. Kriptopul, elektron pul və ya rəqəmsal puldur. Ancaq onlayn bankçılıqda olduğu kimi heç bir fiziki qarşılığı yoxdur. Rəqəmsal ekranlardan başqa, heç vaxt görünməyən və toxunulmayan bir valyutadır. Kriptopullar hər hansı bir ölkəyə və ya hər hansı bir orqana bağlı olmayan, tamamilə təhlükəsiz virtual pulqapında saxlanılan puldur. Banklar arasında deyil, birbaşa şəxsdən şəxsə köçürülə

bilən global pul köçürmələri, ödəniş və investisiya sistemidir. Bitcoin ilə başlayan kripto pulları artıq müxtəlif növlərlə öz bazarını genişləndirmişdir. Ən geniş istifadə olunan kripto pullar Bitcoin, Litecoin və Ethereumdur. Artıq bir çox sahədə ödəniş sistemləri kimi istifadə edilən kripto pulların gələcəyin maliyyə sistemi olacağı düşünülür.

Göstərilən bu nümunə, yeni maliyyə bazarında yaşanan dəyişikliklər iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodlarında da yenilikərin tətbiqinə, mövcud metodların zamanın iqtisadi, siyasi və sosial tələblərinə uyğunlaşmasını zəruri edir. Uyğun metodların seçilməsi üçün isə sistemi xarakterizə edən önəmli suallar sistemləşdirilməlidir. Belə ki, maliyyə bazarında yaşanan dəyişikliklər nəticəsində dövlətin idarəçilik metodlarından istifadəsi zamanı yaranan sual - kripto pulların global maliyyə mexanizmində hansı imkanlar yaradacağı ilə bağlıdır. Qoyulan sual və təyin edilən cari və gələcək təsirlərə uyğun olaraq iqtisadiyyatın dövlət idarəçilik metodları proaktiv xarakter daşmalıdır.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı zəruri əlamətlər bir-biri ilə fərqləndirilməlidir. Bura aiddir:

- stratejik inkişaf məqsədlərinin müəyyənləşməsi və idarəçilik fəaliyyətində həyata keçməsi,
- cəmiyyətin ehtiyac duyduğu tələb ilə ehtiyaclara uyğun məqsədlərin dövlət idarəetmə sistemində reallaşması,
- obyektiv dövlət idarəçiliyində alınmış qərarlarla fəaliyyətlərin əldə edilmiş nəticələrlə müqayisəsi,
- mövcud dövlət idarəçiliyinin potensial dövlət idarəçiliyi ilə müqayisəsi və onun gücləndirilməsi,
- dövlət idarəçiliyində obyektiv nəticələrin cəmiyyət üzvlərinin ehtiyac və mənafeələrinə uyğunluğunun öyrənilməsi,
- dövlət idarəçiliyində aparılmış ictimai xərclərin ictimai faydanı ödəmə gücünün təyini.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının qanunları, Bakı, 1992-2010 illər.
3. A.S. Şəkərəliyev, Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, Bakı, 2009.
4. Azərbaycan iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti), Bakı, 2011.
5. Bilal Eryılmaz, Kamu yönetimi, Ankara, 2002.
6. Boston, Jonathan ve Juna Pallot (1997). Linking Strategy and Performance: Developments in the New Zealand Public Sector”, Journal of Policy Analysis and Management, Vol:16, No: 3.
7. Bryson, John M. (1990). Strategic Planning for Public and Nonprofit Organization, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
8. Denhardt, Janet V. and Robert B. Denhardt (2007), “Governance Process and the New Public Service”, An Issue Papered for the ASPA Strategic Planning Process, unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/ASPA/UNPAN006966.pdf
9. Ə.H.Rzayev, Dövlət nəzarəti, Elm, 2008.
- 10.K.A.Sahbazov, H.S.Həsənov, H.M.Məmmədov, Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi (dərslük) Bakı 2011.
- 11.K.A.Şahbazov, H.S.Həsənov, M.H.Məmmədov, Menecment (dərslük), Bakı, 2006
- 12.Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı tədbirlərinə beynəlxalq ekspertlər cəlb edilir, Azərtac, 07.12.2017
- 13.M.A. Əhmədov, A.C.Hüseyn,İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları (metodik vasitə) Bakı 2011
- 14.Mark Robinson, From Old Public Administration to the New Public Service: Implications for Public Sector Reform in Developing Countries, UNDP, 2015
- 15.Mehmet Aydın, Kamu yönetiminde stratejik planlama ve stratejik plan hazırlama süreci, Ankara, 2012.
- 16.Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı 2006
- 17.Murat Akçakaya, Kamu sektöründe performans yönetimi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar, Karadeniz Araştırmaları, 2012, 32, ss.171-202.

- 18.Özer, A., (2005), “Yeni Kamu Yönetimi Teoriden Uygulamaya”, Platin Yayınları, Ankara
- 19.Parlak, B., Sobacı, Z. (2005), “Kuram ve Uygulamalarda Kamu Yönetimi Ulusal ve Global Perspektifler”, İstanbul.
- 20.Parlak, B., Sobacı, Z. (2007), “Pratikte Kamu Yönetimi Ulusal-Global Perspektifler”, Aktüel Yayınları.
- 21.Proqnozlasdirma, strateji planlasdirma və milli proqramlasdirma (dərslük) (tərcümə) Bakı, 2010.
- 22.R.A.Səfərov, Dövlət Qulluğu (Dərs vəsaiti), Bakı 2014
- 23.R.Əliyeva, İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı, 2011.
- 24.Rzayev Zahid, Rzayev Pərviz, İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsində xarici təcrübənin tətbiqi xüsusiyyətləri, Vergi Jurnalı, 2013/4
25. T.Quliyev, Menecmentin əsasları, Bakı, 2006
- 26.V.V. Lazarev “Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi” Bakı, “Nurlan” 2004
- 27.Wholesy, Joseph S. (1999).“Performance–Based Management: Responding to the Challenges”, Public Productivty and Management Review, Vol: 22, No: 3, , s.s. 288-307
- 28.Zeynalova Z., (2017) Vergilərin gəlirin yenidən bölgüsünə təsiri, Azərbaycanın vergi jurnalı, 1(133), s.101-112.
- 29.В. М. Ведяхин, С. Н. Ревина. “Типы и методы правового регулирования рыночных отношений” Правоведение. 2002. №2(241). С. 232-244
- 30.Мицкевич А.А. Понятие государственного управления в Административном праве Германии. Государство и право. 2002, №6.
- 31.Спиридонов Л. И. “Теория государства и права” Учебник. М., 1999. С.212.
- 32.<http://www.nowpolitolog.ru/nepols-719-1.html>
- 33.<http://www.elective.ru/arts/eko01-k0259-p15545.phtml>
- 34.<http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution>
- 35.<http://www.president.az/articles/564?locale=az>
- 36.<http://www.e-imza.az/index.php?lang=az>

37. <http://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=0ahUK EwiKnDe94PYAhWDNJoKHRsBBJ4QFgg1MAM&url=http%3A%2F%2Fwww.m uhasibaz.narod.ru%2Fpreferatlar%2Fhuquq%2Fref%2Fhuquq017.doc&usg=AOvVaw0w zzaxhz45suq1QwDY8h2>
38. IMF World Economic Outlook, October 2016
39. www.data.worldbank.org
40. www.hdr.undp.org
41. www.cia.gov
42. www.worldometers.info
43. Zekos, Georgios I., Law and Finance in a Digital and Global World, Managerial Law, 2005 Issue, Vol. 47, Number.1/2, pp., 197-206, <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=12&did=841255051&SrchMode=1&sid=2&Fmt=6&VInst=PROD&VType=PQD&RQT=309&VName=PQD&TS=1198589324&clientId=48559>
44. Savaş, Vural Fuat, Ekonomik Anayasa, Facultatis Decima Anniversaria: 10. Yıl Armağanı, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1993, s.19- 33. (Ekonomik Anayasa)
45. Kennedy, Duncan, The Role of Law in Economic Thought: Essays in the Fetishism of Commodities, The American University Law Review, 1985 Issue, Vol.34, Number. 939, pp., 939-1001, http://duncankennedy.net/documents/The%20Role%20of%20Law%20in%20Econ%20Thought_Essays%20on%20the%20Fetishism%20of%20Commodities.pdf
46. Oğuz, Fuat, Hukuk ve Ekonomi Yaklaşımı Üzerine, Hukuk-Ekonomi Perspektifinden Uluslararası Tahkim ve Kamu Hizmeti Sempozyumu, s.176-210, Ankara 2001. (Hukuk ve Ekonomi)
47. Lee, Injae, Essays on Legal Systems and Economic Performance, <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=31&did=765118331&SrchMode=1&sid=4&Fmt=6&VInst=PROD&VType=PQD&RQT=309&VName=PQD&TS=1198590247&clientId=48559>

48.Fikentscher, Wolfgang (çev. Tuğrul Ansay - Mustafa Ünal), İktisadi Kontrolün Üç Fonksiyonu (Tekelleri Önleme Hukuku), Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi, Haziran 1980, Cilt: X, Sayı: 3, s.711-732.